

Daniel Mikulski

architekt krajobrazu
Narodowy Instytut Dziedzictwa
Oddział Terenowy w Poznaniu
Nr ORCID: 0000-0002-7799-8732

landscape architect
National Institute of Cultural Heritage
Regional Office in Poznań
ORCID iD: 0000-0002-7799-8732

Datowanie wielkopolskich siedzib ziemiańskich na podstawie potencjału informacyjnego pruskich ksiąg podatku budynkowego (Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher)

Dating of Landowners' Estates in the Greater Poland Region on the Basis of the Information Potential of Prussian Building Tax Books (Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher)

Abstrakt

Siedziby ziemiańskie odegrały istotną rolę w ukształtowaniu krajobrazu architektonicznego Wielkopolski. Datowanie ich budowy, przebudowy bądź rozbudowy jest stosunkowo trudne. Nierzadko zapisy dotyczące historii obiektu opierają się na sformułowaniach typu: druga połowa XIX wieku, początek XX wieku, lata 20. XX wieku. Interesujący w tym względzie, choć słabo rozpoznany przez badaczy, jest zbiór ksiąg podatku budynkowego (niem. Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher), wchodzący w skład zasobu pruskich materiałów katastralnych. Dokumentacja ta powstała w 1865 roku i zachowała ciągłość przez blisko 80 kolejnych lat. W artykule omówiono znaczenie podatku budynkowego oraz charakterystykę archiwalną zebranej dokumentacji. Celem badań było ustalenie przydatności ksiąg podatku budynkowego do datowania siedzib ziemiańskich. Zagadnienie to rozpoznano dwójako. Identyfikując konstrukcję i metodykę prowadzenia ksiąg, stwierdzono ich wysoki potencjał informacyjny w zakresie możliwości określania czasu i sposobu kształtowania bryły siedzib. Wyniki badań z zebranego materiału źródłowego skonfrontowano zaś z powszechnie przyjętymi datami powstania wielkopolskich siedzib ziemiańskich. W większości przypadków przeprowadzona weryfikacja uzupełniła, doprecyzowała, a niekiedy podważyła dotychczasowy stan wiedzy. Badania przeprowadzono na dokumentacji dotyczącej 68 obszarów dworskich, skupionych na jednym obszarze w centralnej Wielkopolsce.

Słowa kluczowe: dwór, pałac, kataster, kataster budynkowy, datowanie zabytków, Wielkopolska

Abstract

Landowners' estates played an important role in shaping the architectural landscape of the Greater Poland (Wielkopolska) region. Dating their construction, reconstruction, or extension is relatively difficult. Often records concerning the history of the estate are based on phrases such as: the second half of the 19th century, the early 20th century, the 1920s. The collection of building tax books (Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher in German), which is a part of Prussian cadastral materials, is interesting in this respect, although poorly recognised by researchers. These records were created in 1865 and maintained their continuity for nearly 80 consecutive years. This paper discusses the significance of the building tax and the archival characteristics of the documentation collected. The purpose of this research was to determine the usefulness of building tax books for dating landowners' estates. This issue was recognised in two ways. By identifying the construction and methodology of the books, it was found that they had a high informational potential to determine the time and manner of shaping the bodies of residences. The results of research from the collected source material were confronted with the commonly accepted dates of creation of the Greater Poland landowners' estates. In most cases, the conducted verification complemented, clarified and sometimes challenged the existing state of knowledge. The research was carried out on documentation concerning 68 manor areas, concentrated in one area in the central Greater Poland region.

Keywords: manor house, palace, cadastre, building cadastre, dating of historical buildings, Greater Poland

Wprowadzenie

Zarys problemu

Siedziba ziemiańska odegrała istotną rolę w ukształtowaniu krajobrazu architektonicznego Wielkopolski. Obok swojej nadrzędnej (feudalnej) wyższości

Introduction

Outline of the problem

Landowners' estates played an important role in shaping the architectural landscape of Greater Poland. Apart from their (feudal) superiority over rural

nad zabudową wiejską była także domem, który posiadał swoją biografię, liczoną w kolejno dostawianych skrzydłach i przybudówkach. W drugiej połowie XIX wieku na czoło przyczyn zmieniających w znacznym stopniu wizerunek tej siedziby wysunęła się presja cywilizacyjna, której kulminacja przypadała na przełom XIX i XX wieku. Nowe potrzeby i rozwój technologii podkreśliły szczupłość rodowego gniazda. Obok wznoszenia nowych dworów i pałaców stare siedziby często ulegały przebudowom i rozbudowom¹ (il. 1). Datowanie tak wielu przekształceń architektonicznych jest trudne. Stosunkowo najbardziej efektywną metodą szacowania czasu powstania obiektu (lub jego części), z dokładnością liczoną nieraz do dziesięcioleci, jest datowanie na podstawie typologii zabytków. Sytuacja ta nie jest jednak tak jednoznaczna w przypadku stosunkowo niewielkich rozmiarów wielkopolskich siedzib ziemiańskich. Architektura „dworu polskiego” – zagadnienie złożone, wykraczające poza hasła stylu² – utrudnia wysunięcie prawidłowych wniosków.

Korzystne rezultaty w datowaniu zabytku można osiągnąć dzięki dostępowi do dokumentacji archiwalnej obiektu. W przypadku dworów i pałaców nienależących do rodzin o wysokim statusie społecznym, czy też niestanowiących dzieł wybitnego architekta, pula wytworzonych dokumentów i materiałów (dziś źródła) jest zwykle skromniejsza. Sytuacja ta dotyczy większości siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce. Najbardziej pożądana jest oryginalna dokumentacja projektowa, ale zachowane tego typu dokumenty są rzadkością³. Pomocne mogą okazać się materiały kartograficzne. Coraz większą dostępność cyfrową archiwalnych map i planów dystansuje ich niezbyt duża wierność w odwzorowaniu zabudowy. Poziom szczegółowości map *Urmeßtschblätter* i *Meßtschblätter* jest co prawda wysoki, lecz dla rozpoznaniu rzutu budynku stanowią one tylko wskazówkę, a nie wytyczną. Nieco inaczej jest w przypadku planów gruntowych, związanych z regulacją wielkopolskich gruntów i sporządzanych głównie od lat 20. do lat 60. XIX wieku. Korzystną cechą tych materiałów jest zasób (stopień pokrycia terenu), stan zachowania, skala (zwykle 1:5000) i dość szczegółowo odwzorowana zabudowa. Trudniej odnaleźć taką zabudowę na mapach katastralnych pokrywających całą Wielkopolskę i sporządzonych w latach 1861-1865.

buildings, they were also buildings with their own biographies, counted in successively added wings and annexes. In the second half of the 19th century, civilisation pressure, which culminated at the turn of the 20th century, came to the fore of the causes that significantly changed the image of such estates. New needs and development in technology highlighted the modesty of the family nest. In addition to the construction of new manor houses and palaces, old residences were often rebuilt and extended¹ (Fig. 1). The dating of so many architectural transformations is difficult. Relatively the most effective method of estimating the creation time of a building (or part of it), with an accuracy sometimes counted in decades, is dating on the basis of the typology of monuments. However, the situation is not so obvious in the case of the relatively small Greater Poland landowners' estates. The architecture of the "Polish manor house" – a complex issue that goes beyond stylistic slogans² – makes it difficult to draw correct conclusions.

Beneficial results in dating the historical site can be achieved by accessing the archival documentation of the building. In the case of manor houses and palaces not belonging to families of high social status, or not constituting the work of a prominent architect, the pool of documents and materials produced (nowadays sources) is usually more modest. This situation applies to most of the landowners' estates in Greater Poland. Original project documentation is most desirable, but surviving documents of this type are rare.³ Cartographic material may be helpful. The increasing digital availability of archival maps and plans is distanced by their low accuracy in mapping of buildings. The level of detail of the *Urmeßtschblätter* and *Meßtschblätter* maps is admittedly high, but for the recognition of the building projection they serve only as an indication and not a guideline. The situation is somewhat different in the case of land plans, related to the regulation of Greater Poland land and drawn up mainly from the 1820s to the 1860s. The beneficial features of these materials are the following elements: resource (degree of land cover), state of preservation,

1. Dwór w Czarnotkach. W tle po prawej oficyna – pierwotny dwór. Fot. D. Mikulski

1. Manor House in Czarnotki. In the background, on the right, an outbuilding – originally a manor house. Photo by D. Mikulski

Widoczne na nich sporadycznie ważniejsze obiekty, w tym dwory i pałace, cechuje niedokładność i przekłamanie rysunku. Znane dla Wielkopolski, wykonane na większą skalę materiały fotogrametryczne dotyczą dopiero okresu II wojny światowej. Prawdopodobieństwo zachowania się materiałów fotograficznych ukazujących siedziby ziemiańskie przed 1939 rokiem jest niewielkie. Te zaś zdjęcia, które przetrwały, zostały rozproszone wśród trudnych do ustalenia potomków przedwojennych właścicieli. W obliczu problemów z datowaniem siedzib ziemiańskich, a zwykle przed rozpoczęciem badań architektonicznych, podejmuje się działania nieinwazyjne o charakterze zintegrowanej analizy materiałów piśmienniczych, kartograficznych i ikonograficznych. Prace te prowadzą zwykle do znaczących uogólnień. W rezultacie zapisy dotyczące historii obiektu opierają się najczęściej na sformułowaniach typu: druga połowa XIX wieku, początek XX wieku, lata 20. XX wieku.

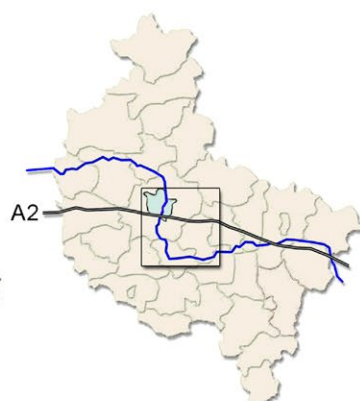
Cel pracy, baza źródłowa i obszar badań

Interesujący w tym względzie jest zbiór ksiąg podatku budynkowego (niem. Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher), który wchodzi w skład zasobu pruskich materiałów katastralnych. W odniesieniu do współczesnego podziału politycznego Europy materiały te wytwarzano nie tylko na obszarze Niemiec, ale także na znacznym obszarze Polski⁴ oraz częściowo na terytorium Belgii⁵ i Danii⁶. W trakcie

scale (usually 1:5000) and fairly detailed mapping of buildings. It is more difficult to find such mapping on cadastral maps covering the whole Greater Poland region and drawn up in the years 1861-1865. The more important buildings, including manor houses and palaces, which are occasionally visible on them, are characterised by inaccuracy and distortion of the drawing. Photogrammetric materials known for the Greater Poland region, made on a larger scale, concern only the period of World War II. The likelihood of finding preserved photographic material showing landowners' estates before 1939 is small. Those photographs that survived were scattered among the descendants of pre-war owners, who are identified with difficulty. When faced with problems of dating landowners' estates, and usually before architectural research begins, non-invasive measures are taken in the form of integrated analysis of written, cartographic and iconographic materials. This work usually leads to significant generalisations. As a result, records of the site history are usually based on phrases such as: the second half of the 19th century, the early 20th century, the 1920s.

Purpose of the study, source base and research area

Interesting in this respect is the collection of building tax books (Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher in German), which is a part of the Prussian cadastral materials. In relation to the contemporary political division of Europe, these materials were created not

WOJEWÓDZTWO
WIELKOPOLSKIEOBSZAR BADAŃ NA TLE GRANIC
ZIEMI ŚREDZKIEJ I SIATKI GMIN

2

prorowadzonych uprzednio badań nad przekształcaniami architektonicznymi wielkopolskich siedzib ziemiańskich do materiałów źródłowych włączano już pruskie księgi budynkowe⁷. Wobec dostrzeżenia ich waloru praktycznego⁸ za cel niniejszego artykułu przyjęto gruntowne rozpoznanie potencjału informacyjnego ksiąg podatku budynkowego w kontekście datowania siedzib ziemiańskich. Za obszar badań przyjęto spójny powierzchniowo teren czterech gmin w powiecie średzkim: Dominowo, Środa Wielkopolska, Zaniemyśl i Krzykosy (il. 2). Jest to obszar o powierzchni około 500 km², zlokalizowany w centralnej Wielkopolsce, poza zasięgiem aglomeracji poznańskiej. Teren ten od wieków przynależy do ziemi średzkiej – krainy geograficzno-historycznej⁹. Badania przeprowadzono na materiale źródłowym dotyczącym 68 obszarów dworskich i pochodzącym z Archiwum Państwowego w Poznaniu¹⁰ (dalej APP) oraz Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej (dalej PODGiK) w Środzie Wielkopolskiej¹¹. Potencjał informacyjny ksiąg budynkowych określono poprzez: 1) rozpoznanie zebranego materiału badawczego w liczbie blisko 200 ksiąg pod względem ich konstrukcji, zawartości i metodyki w połączeniu z dostępną literaturą i źródłami oraz 2) konfrontację wyników badań z powszechnie przyjętymi datami powstania wielkopolskich siedzib ziemiańskich. W większości przypadków przeprowadzona weryfikacja uzupełniła, doprecyzowała, a niekiedy podważyła dotychczasowy stan wiedzy. Prezentację szczegółowych wyników badań poprzedzono omówieniem znaczenia katastru budynkowego w Wielkopolsce oraz charakterystyką archiwalną zebranej dokumentacji.

only in Germany, but also in a large part of Poland⁴ and partly in Belgium⁵ and Denmark.⁶ In the course of previous research on architectural transformations of Greater Poland landowners' estates, Prussian building books were already included in the source materials.⁷ In view of their practical value,⁸ the aim of this paper is to thoroughly investigate the information potential of building tax books in the context of dating landowners' estates. The research area includes the coherent area of four communes in the Środa Wielkopolska district: Dominowo, Środa Wielkopolska, Zaniemyśl and Krzykosy (Fig. 2). It is an area of approximately 500 km², located in the central part of Greater Poland, outside the Poznań agglomeration. For centuries, this area belonged to the Środa Wielkopolska Land – a geographical and historical region.⁹ The research was based on source material concerning 68 manor areas and originating from the State Archive in Poznań¹⁰ (hereinafter APP) and the District Centre for Geodetic and Cartographic Documentation (hereinafter PODGiK) in Środa Wielkopolska.¹¹ The information potential of the building books was determined by: 1) recognising the collected research material of nearly 200 books in terms of their construction, content and methodics in conjunction with available literature and sources and 2) confronting the research results with the commonly accepted dates of the establishment of landowners' estates of Greater Poland. In most cases, the conducted verification complemented, clarified and sometimes challenged the existing state of knowledge.

2. Lokalizacja obszaru badań. Opracowanie D. Mikulski

2. Research area location. Compiled by D. Mikulski

Stan badań nad pruskimi księgami podatku budynkowego

Zagadnienie pruskiego systemu katastralnego zostało szeroko omówione w literaturze niemieckiej¹² i polskiej¹³, aczkolwiek problematyka samego katastru budynkowego oraz związanej z nim dokumentacji jest o wiele częściej akcentowana w niemieckich opracowaniach naukowych. Dotyczy to także sfery popularyzatorskiej¹⁴, włącznie z projektami internetowymi¹⁵. Sytuacja ta nie ma miejsca w warunkach polskich, gdzie temat ksiąg Gebäudesteuerrollen pojawia się sporadycznie i ogranicza zwykle do kilku zdań.

Za punkt wyjścia dla polskich badań należy przyjąć prace, których podstawą źródłową był materiał katastralny zgromadzony w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Początkowo badacze starali się przedstawić zebrany materiał źródłowy, dzieląc go na dokumentację pomiarową (operat kartograficzny) i ewidencyjno-szacunkową (operat opisowy)¹⁶. Po raz pierwszy w większym zakresie o księgach podatku budynkowego wspomniął Kazimierz Sibilski¹⁷. Formułując kilkunastostronicowy referat, badacz ten wskazał, że księgi Gebäudesteuerrollen zawierają informacje o zmianach w budynkach obejmujących ich przebudowę, rozbiórki lub pożary¹⁸. Kilka lat później Krystyna Górską-Gołąska, również bazując na zasobie poznańskiego archiwum, wygłosiła obszerny referat na temat katastru pruskiego¹⁹. Badania nad materiałem katastralnym dotyczącym północnej części Wielkopolski przeprowadził Grzegorz Roczek. Opierając się na wcześniejszych już referatach, wyjątkowo dużo uwagi poświęcił on omówieniu katastru budynkowego, włącznie z jego organizacją i wartością naukową²⁰. Późniejsze opracowania poświęcają temu zagadnieniu niewiele miejsca²¹. Część prowadzonych na terenie Polski badań dotyczy problematyki wykorzystania materiałów katastralnych na potrzeby geodezji, przy czym w centrum zainteresowania znajduje się materiał kartograficzny²².

Wielkopolscy badacze są zgodni, że – jak podano w *Encyklopedii historii gospodarczej Polski do 1945 roku* – „akta katastralne stanowią cenne źródło do historii wsi [...]”²³. Do poszerzenia tej definicji nie przyczyniły się znacząco inne publikacje. W wydany w roku 1969 przewodnik po zasobie poznańskiego archiwum Stanisław Nawrocki, autor hasła o urzędach katastralnych, przypisał katastrowi

The presentation of detailed research results has been preceded by a discussion of the importance of the building cadastre in Greater Poland and the archival characteristics of the collected documentation.

State of research on Prussian building tax books

The issue of the Prussian cadastral system has been widely discussed in German¹² and Polish¹³ literature. However, the issues of the building cadastre itself and the associated documentation is more frequently emphasised in German scientific studies. This standard also applies to the popularising sphere¹⁴, including internet projects¹⁵. It has no reference to Polish conditions, where the topic of Gebäudesteuerrollen books appears sporadically and is usually limited to a few sentences.

The starting point for Polish research should be the works based on the cadastral material collected in the State Archive in Poznań. Initially, researchers tried to present the collected source material by dividing it into survey documentation (cartographic survey) as well as record and estimative documentation (descriptive survey).¹⁶ For the first time and to a greater extent, building tax books were mentioned by Kazimierz Sibilski.¹⁷ Formulating a several-pages paper, this researcher pointed out that the Gebäudesteuerrollen books contain information on changes of buildings, including their reconstruction, demolition or fires.¹⁸ A few years later Krystyna Górską-Gołąska, also based on the resources of the Poznań archive, gave an extensive lecture about the Prussian cadastre.¹⁹ Research on cadastral material concerning the northern part of Greater Poland was conducted by Grzegorz Roczek. Referring to earlier papers, he focused primarily on the presentation of the building cadastre, including its organisation and scientific value.²⁰ Later studies devote little space to this issue.²¹ Part of the research conducted in Poland concerns the issues of using cadastral materials for geodesy, with cartographic material in the centre of interest.²²

Researchers from Greater Poland agree that, as stated in *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku* [*Encyclopaedia of Polish Economic History up to 1945*], “cadastral records constitute a valuable source for the rural history [...]”²³. Other publications have not contributed significantly to broadening this

budynkowemu dużą wartość dla analizy rozwoju, układu i wartości budynków²⁴. Niewiele więcej napisał Walery Fedorowski w *Ewidencji gruntów*, wielokrotnie i dziś przywoływanej publikacji²⁵. Interesująca w tym względzie jest niewielka monografia na temat powiatu obornickiego. Mimo błędów metodologicznych autor publikacji – geodeta z zawodu – wskazał w sposób konkretny na wartość praktyczną ksiąg budynkowych. Zaznaczył bowiem, że „w księgach tych wpisywano budynki mieszkalne i gospodarcze z podaniem roku budowy oraz wykreślano budynki, które zostały rozebrane (zlikwidowane)”²⁶. Dostrzegli to także, bez podjęcia jednak dalszych badań, autorzy publikacji dotyczących katastru nieruchomości²⁷. Jednostkowe, sporadycznie umieszczane na stronach internetowych i w czasopismach popularnonaukowych wypisy z ksiąg budynkowych utożsamiane są raczej z ciekawostkami historycznymi, a nie cennym naukowo materiałem źródłowym.

Kataster Budynkowy

Podatek budynkowy na terenie Wielkopolski

W roku 1793 cała Wielkopolska znalazła się w granicach Królestwa Prus. Odtąd anektowane przez zaborcę ziemie były stopniowo obejmowane katastrem. Przełomowy był rok 1861, kiedy to na mocy trzech ustaw dotyczących uregulowania systemu podatkowego²⁸ Prusy przeprowadziły znaczące modyfikacje systemu katastralnego. Dokonano dwóch zasadniczych zmian: ujednolicono system podatkowy w całych Prusach oraz rozdzielono pobór podatków na ten od gruntów (podatek gruntowy) i od zabudowań (podatek budynkowy). Realizacja drugiego z punktów miała przebiegać w myśl instrukcji technicznych dotyczących zakładania²⁹, kontynuacji i odnawiania katastru budynkowego³⁰, a także dodatkowych przepisów wykonawczych dla wschodnich prowincji Prus³¹. Jednym z pierwszych działań było oszacowanie podatku budynkowego poprzez uzupełnienie formularzy *Veranlagungsnachweisung*. Dla terenów wiejskich podawano w nich liczbę kondygnacji obiektu, materiał ścian i pokrycia dachu, krótki opis budynku z określeniem liczby i rodzaju pomieszczeń oraz uwagi o stanie obiektu³². Podatek budynkowy obejmował

definicję. In a guide to the resources of the Poznań archive, published in 1969, Stanisław Nawrocki, the author of an entry on cadastral offices, attributed great value to the building cadastre for the analysis of the development, layout and values of buildings.²⁴ Not much more was written by Walery Fedorowski in *Ewidencja gruntów* [*Land Records*], a publication cited many times also today.²⁵ A small monograph on the Oborniki district is interesting in this respect. Despite methodological errors, the author of the publication – a surveyor by profession – demonstrated the practical value of building books. He pointed out that “in these books, residential and utility buildings were entered with the year of construction, and buildings that had been demolished (dismantled) were crossed out.”²⁶ This condition was also recognised – however without undertaking further research – by the authors of publications on the real estate cadastre.²⁷ Individual extracts from building books, occasionally published on websites and in popular science magazines, are identified as historical curiosities rather than scientifically valuable source material.

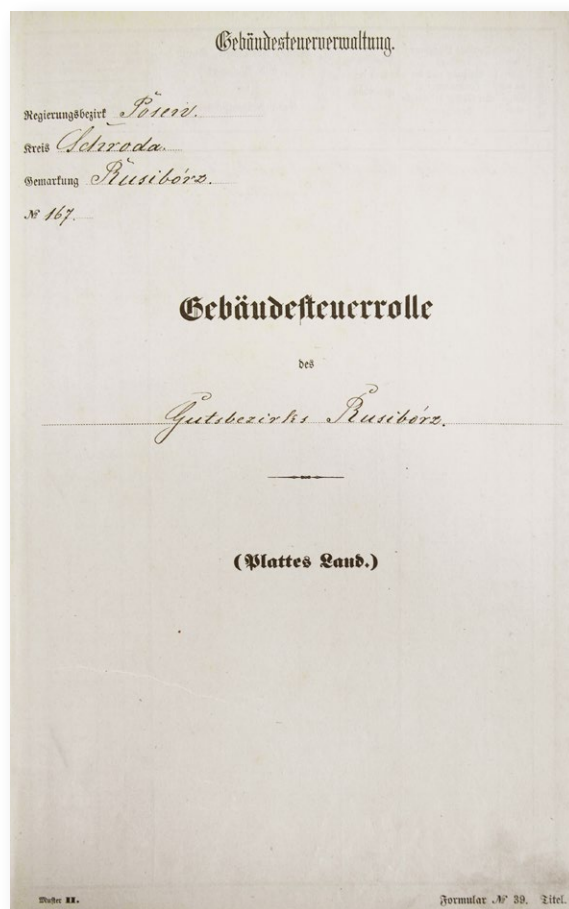
Building Cadastre

Building tax in the Greater Poland region

In 1793 the whole area of Greater Poland became part of the Kingdom of Prussia. From then on, the lands annexed by the occupying power were gradually included in the cadastre. The breakthrough year was 1861, when by means of three laws on the regulation of the tax system²⁸ Prussia made significant modifications to the cadastral system. Two major changes were introduced: the tax system was unified throughout Prussia and the collection of taxes was divided into taxes on land (land tax) and taxes on buildings (building tax). The second change was to take place in accordance with the technical instructions for the establishment,²⁹ continuation and renewal of the building cadastre,³⁰ as well as additional implementing regulations for the eastern provinces of Prussia.³¹ One of the first actions was to assess the building tax by completing the *Veranlagungsnachweisung* forms. In the case of rural areas, these forms included the number of storeys in the building, the material of

nie tylko oszacowanie wartości samego obiektu, ale też leżących pod nim gruntów, podwórz i ogrodów przydomowych³³. Po przygotowaniu całej dokumentacji katastralnej, z dniem 1 kwietnia 1865 roku, powołano przy Rejencji w Poznaniu Biuro Katastralne (z czasem nazwane Kataster-Büreau) jako organ nadrzędny władz katastralnych. Każdej z placówek powiatowych przypisano nazwę Königlich Preussisches Katasteramt in N.N.³⁴ Do zasobów Katasteramtu należał operat opisowy w postaci: matrykuły podatku gruntowego (Muttersteuerrolle), księgi parcel (Flurbuch) oraz Gebäudesteuerrolle – księgi podatku budynkowego. Zawarte w operacie dane były wzajemnie powiązane, co zapewniało stosunkowo szybkie odzyskanie informacji³⁵. Instrukcje techniczne wymieniały szereg zmian, których zajście w przedmiocie czy podmiocie podatku wymagało aktualizacji księgi budynkowej. Były to zmiany dotyczące: 1) własności budynku, 2) statusu obiektu wolnego od podatku, 3) przeznaczenia budynku, 4) substancji budynku, 5) powierzchni podwórz i ogrodów, 6) wzniesienia lub likwidacji obiektu, 7) statusu głównego budynku wobec pozostałych zabudowań, 8) podziału budynku, 9) granic administracyjnych, 10) błędów w podstawach opodatkowania³⁶. W dwóch ostatnich przypadkach wpisu dokonywano z urzędu. W pozostałych kwestiach zobowiązanie zgłoszenia spoczywało na właścicielu, który musiał przedstawić dowody powstałych zmian³⁷. Na bazie zgłoszeń Katasteramt tworzył szereg dokumentów, po czym odsyłał je do Biura Katastralnego³⁸. Co 15 lat, z udziałem komisji szacunkowych, odbywała się rewizja katastru budynkowego mająca na celu sprostowanie przypisanego początkowo podatku³⁹. Aktualizację i zakładanie nowych ksiąg przeprowadzono w roku 1880, 1895 i 1910 (il. 3).

Mimo upływu czasu struktura i zawartość wytwarzanej przez ponad 50 lat dokumentacji nie zmieniały się znacząco. Odzyskanie przez Polskę niepodległości nie naruszyło tego stanu. Przyczyn można doszukiwać się w nowo zastanej sytuacji

3

the walls and roof covering, a brief description of the building with the number and type of rooms as well as comments on the condition of the building.³² The building tax included not only an assessment of the value of the building itself, but also the land beneath it, courtyards and home gardens.³³ After all cadastral documentation had been prepared, on 1 April 1865, the Cadastral Office (later called Kataster-Büreau) was established at the Poznań rejencja [a Prussian administrative unit], as the superior body of the cadastral authorities. Each district office was given the name of Königlich Preussisches Katasteramt in N.N.³⁴ The Katasteramt resources included a descriptive survey in the form of a land tax register (Muttersteuerrolle), parcel book (Flurbuch) and Gebäudesteuerrolle – building tax book. The data contained in the survey were interconnected, which ensured relatively quick retrieval of information.³⁵ The technical instructions listed a number of changes whose occurrence in the subject or object of the tax required an update of the building book. These changes concerned the following issues: 1) ownership of the building, 2) status of the tax-free building,

3. Strona tytułowa przykładowej księgi podatku budynkowego z 1880 r. Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), Urząd Katastralny w Środzie, sygn. 53/443/0/-/443, k. 1

3. Title page of an exemplary 1880 building tax book. State Archives in Poznań (hereinafter referred to as APP), Cadastral Office in Środa, ref. no. 53/443/0/-/443, k. 1

politycznej i społecznej. Odrodzone państwo powstało na ziemiach należących uprzednio do trzech zaborców, którzy prowadzili trzy systemy katastralne, różniące się jurysdykcją i zasadami opodatkowania. Krótco po odzyskaniu niepodległości zadecydowano zatem o podtrzymaniu poprzednich zasad z niewielkimi wyjątkami⁴⁰. Funkcjonujące w ramach zaboru pruskiego Katasteramty przemianowano na urzędy katastralne i podporządkowano je wydziałowi mierniczemu w Poznaniu⁴¹. Rolę zwierzchnią nad systemem katastralnym sprawowało Ministerstwo Robót Publicznych⁴². Pierwsze wyraźne ślady oddziaływania polskiej administracji na zawartość operatu opisowego można dostrzec w nowo powstających formularzach, które dotyczyły m.in. podatku budynkowego, zwanego również domowym⁴³. Od roku 1921, poza dotychczasowym podatkiem, właściciele budynków obciążono dodatkiem państwowym do podatku budynkowego⁴⁴. Obie opłaty uchylono z dniem 1 stycznia 1924 roku⁴⁵. Wprowadzane do roku 1939 przepisy w zakresie podatków od nieruchomości nie dotyczyły w zasadzie siedzib ziemiańskich⁴⁶. Mimo to – w przeciwieństwie do Małopolski – kontynuowano prowadzenie ksiąg budynkowych. Powodem była zapisywana w nich wartość użytkowa budynków mieszkalnych, która w Wielkopolsce służyła jako podstawa do obliczania wartości sprzedaży obiektów⁴⁷. W roku 1926 prowadzenie katastru gruntowego i domowego na obszarze województw poznańskiego i pomorskiego przekazano w kompetencje Ministerstwa Skarbu. Odtąd wydziały miernicze i urzędy katastralne zaczęły podlegać komórce rządowej⁴⁸. Zapewne i z tego powodu, a według badaczy od 1930 roku, zaznaczył się stopniowy upadek instytucji katastru⁴⁹. Stan ten pogłębiło zniesienie urzędów katastralnych jako samodzielnych jednostek i włączenie ich do urzędów skarbowych w 1933 roku⁵⁰. Mimo administracyjnych perturbacji księgi Gebäudesteuerrollen nadal aktualizowano⁵¹. Chwilową przerwę wymusił wybuch II wojny światowej. Podczas okupacji urzędy katastralne włączono w Reichskataster, tj. w system katastralny Rzeszy Niemieckiej. Po II wojnie światowej próby wprowadzenia polskiego katastru ograniczyły się w zasadzie, na terenie Wielkopolski, do uzupełnienia poprzedniego systemu⁵². Ostatecznie kataster pruski zlikwidowano dekretem z dnia 2 marca 1955 roku⁵³.

3) purpose of the building, 4) substance of the building, 5) area of courtyards and gardens, 6) erection or dismantling of the building, 7) status of the main building in relation to other buildings, 8) subdivision of the building, 9) administrative boundaries, 10) errors in tax bases.³⁶ In the last two cases, the entry was made ex officio. In other respects, the burden of notification rested with the owner, who had to provide evidence of the changes that had occurred.³⁷ On the basis of notifications, the Katasteramt office produced a number of documents, which were then sent to the Cadastral Office.³⁸ Every 15 years, a revision of the building cadastre took place with the participation of assessment commissions in order to correct the initially allocated tax.³⁹ The update and establishment of new books was carried out in 1880, 1895 and 1910 (Fig. 3).

Despite the passage of time, the structure and content of the documentation created over 50 years did not change significantly. The regaining of independence by Poland did not disturb this state of affairs. The reasons can be traced back to the new political and social situation. The reborn state was established on lands previously owned by three occupying states which used three cadastral systems that differed in jurisdiction and taxation rules. Shortly after regaining independence, it was decided to maintain the previous rules with minor exceptions.⁴⁰ The Katasteramt offices functioning within the Prussian partition were renamed into Cadastral Offices and subordinated to the Surveying Department in Poznań.⁴¹ The cadastral system was supervised by the Ministry of Public Works.⁴² The first clear traces of influence of the Polish administration on the content of the descriptive survey can be seen in newly created forms, which concerned, among other things, the building tax, also known as the household tax.⁴³ From 1921, in addition to the existing tax, owners of buildings were charged with a state supplement to the building tax.⁴⁴ Both charges were repealed on 1 January 1924.⁴⁵ The real estate tax regulations introduced until 1939 did not apply to landowners' estates.⁴⁶ Nevertheless, in contrast to Lesser Poland, the keeping of building books was continued. The reason was the use value of residential buildings recorded in the books, which in Greater Poland served as the basis for calculating the sale value of buildings.⁴⁷

Charakterystyka archiwalna ksiąg budynkowych obszarów dworskich

Teren podległy Katasteramtowi był podzielony na obręby katastralne (Gemarkungen). Według założeń obejmowały one jedną gminę wiejską (Gemeindebezirk) lub obszar dworski (Gutsbezirk). Na podstawie przebadanej dokumentacji należy zwrócić uwagę na wyjątki, gdzie niekiedy jeden obręb obejmował kilka wsi lub wieś i majątek ziemski łącznie. Dla każdego obrębu założono osobną księgę Gebäudesteuerrolle. Podstawą pierwszych wpisów były wspomniane już wcześniej formularze Veranlagungsnachweisungen. Należy podkreślić, że zawartość pierwszej serii ksiąg budynkowych (1865-1880) jest dość obszerna, co wynika z praktyki rozpraszania kolejnych wpisów na wielu kartach. Dalsze serie ksiąg to bardziej czytelne i konsekwentnie prowadzone dokumenty. Zasób ksiąg budynkowych uzupełniały – zarówno w wymiarze fizycznym, jak i informacyjnym – plany sytuacyjne obrębów katastralnych umieszczone tuż za ostatnią stronicą księgi. W rezultacie Gebäudesteuerrollen stanowiły serie dokumentów najliczniej reprezentowane spośród całej pruskiej dokumentacji katastralnej⁴⁸. Serie ksiąg różnią się nieco w swojej formie, co ilustruje zestawienie wierszy nagłówkowych wszystkich czterech następujących po sobie chronologicznie formularzy Gebäudesteuerrolle (il. 4).

Ostatnia seria ksiąg budynkowych nie była poddana rewizji przez polskie urzędy katastralne. Wszelkie dokonane wpisy w okresie międzywojennym, wraz z nastaniem niemieckiej okupacji, przekreślono i zapisano w języku niemieckim. Ostatnich wpisów dokonano w latach 1941-1942. Jednocześnie nazwa ostatniej serii ksiąg została zmodyfikowana i otrzymała brzmienie Gebäudebücher⁴⁹. Znalazło to swój wyraz w naklejkach dołączanych do stron tytułowych ksiąg. Zdezaktualizowane księgi budynkowe z lat 1865-1895 zostały wówczas przekazane do Königl. Staats Archiv Posen (obecnie APP)⁵⁰. Prawdopodobnie podczas prac porządkowych wybrakowano formularze Veranlagungsnachweisungen i obecnie dokumentacja ta należy w Polsce do rzadkości⁵¹. Podczas okupacji wybrakowaniu uległy również formularze zgłoszeń zmian w budynkach⁵² oraz luźno umieszczone w księgach budynkowych plany sytuacyjne. Ostatnie z tych działań uszczupla możliwość analizy większych kompleksów budowlanych, w tym

In 1926, the keeping of a land and house cadastre in the territory of the Poznań and Pomorskie Voivodships was transferred to the competence of the Ministry of the Treasury. From then on, surveying departments and cadastral offices came under the governmental unit.⁴⁸ Probably also for this reason, and according to researchers from 1930 onwards, a gradual decline of the cadastre institution was evident.⁴⁹ This state of affairs was aggravated by the abolition of cadastral offices as independent units and their incorporation into tax offices in 1933.⁵⁰ Despite administrative perturbations, the Gebäudesteuerrollen books continued to be updated.⁵¹ The temporary interruption was forced by the outbreak of World War II. During the occupation, the cadastral offices were incorporated into the Reichskataster structure, i.e. the cadastral system of the German Reich. After World War II, attempts to introduce a Polish cadastre were basically limited, in the Greater Poland region, to supplementing the previous system.⁵² The Prussian cadastre was finally abolished by the decree of 2 March 1955.⁵³

Archival characteristics of the building books covering manor areas

The area subject to the Katasteramt office was divided into the cadastral districts (Gemarkungen). It was intended to be a single rural commune (Gemeindebezirk) or manor area (Gutsbezirk). On the basis of the examined documentation, attention should be paid to exceptions, where sometimes one cadastral district included several villages or a village and landowners' estate combined. A separate Gebäudesteuerrolle book was established for each cadastral district. The already mentioned Veranlagungsnachweisungen forms were the basis for the first entries. It should be noted that the content of the first series of building books (1865-1880) is quite extensive, which results from dispersing subsequent entries on many pages. Further series of books are more readable and consistently maintained documents. The resource of building books was supplemented – both in the physical and informative dimension – by location plans placed after the last page of the book. As a result, Gebäudesteuerrollen were the most numerous document series among all Prussian cadastral records.⁵⁴ The book series differ in their form, as is

się do tego przyczynić powojenne perturbacje związane ze zmianami administracyjnymi kraju. Mimo szeroko zakrojonych poszukiwań nie udało jej odnaleźć⁶⁰. Co się tyczy ksiąg Gebäudesteuerrollen prowadzonych od roku 1910, to w większości pozostały one w dawnych ośrodkach powiatowych. Z niewielkimi wyjątkami⁶¹ znajdują się one w archiwach zakładowych PODGiK. Dostęp do tych danych jest jednak utrudniony⁶². Fakt nikłej wiedzy pracowników na temat istnienia takiej dokumentacji pogłębia ten problem. Mimo wskazanych mankamentów stan zachowania ksiąg budynkowych z obszaru Wielkopolski należy ocenić jako dobry.

Datowanie siedzib ziemiańskich

Potencjał informacyjny ksiąg budynkowych

Potencjał informacyjny ksiąg Gebäudesteuerrollen został rozpoznany poprzez analizę zebranego materiału źródłowego oraz pruskich przepisów katastru budynkowego⁶³. Analiza odnosi się tu wyłącznie do ksiąg budynkowych dotyczących obszarów dworskich. Ich konstrukcja odzwierciedlała strukturę majątności ziemskiej. Tuż za stroną tytułową znajduje się część właściwa dokumentu w formie dwóch zestawionych ze sobą kart (il. 5), na których spisywano zabudowę dominium włącznie z kolonią domów pracowników folwarcznych. Na kolejnych kartach zanotowywano podległe majątki, folwarki, leśniczówki i inne posiadłości. Część informacji zawartych w księgach pokrywa się z innymi dokumentami administracyjnymi, nie tylko katastralnymi⁶⁴. W rubryce dotyczącej rodzaju budynku (Gattung der Gebäude) rozpisywano zespół zabudowy majątku ziemskiego. Pierwszy zapis (oznaczony literą „a”) odnosił się do głównego budynku mieszkalnego, kolejne wpisy – do pozostałych obiektów⁶⁵. Dla datowania różnych sposobów kształtowania bryły budynków istotna jest ostatnia rubryka formularza (Bewertungen/Fortschreibungsvermerke). Szerszego omówienia

At the same time, the name of the last series of books was modified to Gebäudebücher.⁵⁵ This change was reflected in stickers attached to the title pages of the books. The outdated building books from 1865-1895 were then transferred to the Königliche Staats Archiv Posen (now APP).⁵⁶ A lot of Veranlagungsnachweisungen forms were probably lost during the clean-up work and are now rare in Poland.⁵⁷ During the occupation, many forms for notifying changes in buildings⁵⁸ and location plans, loosely placed in the building books, were also lost. This second loss reduces the possibility of analysing larger building complexes, including the development of landowners' estates. The files transferred to the archive were inventoried and compiled between 1955 and 1957.⁵⁹ It is likely that the third series of building tax books (from 1895) was kept in towns which housed the seats of the former cadastral offices, existing until the 1960s. However, it never reached the APP archive. Post-war perturbations related to administrative changes in the country may have contributed to this situation. Despite an extensive search, it has not been found.⁶⁰ As for the Gebäudesteuerrollen books kept from 1910 onwards, they mostly remained in the former district centres. With a few exceptions,⁶¹ they are located in the PODGiK archives. Unfortunately, access to these data is limited.⁶² The fact that workers know little about the existence of such documentation exacerbates this problem. Despite these shortcomings, the state of preservation of building books from the Greater Poland region should be assessed as good.

Dating of landowners' estates

Information potential of building books

The information potential of the Gebäudesteuerrollen books was recognised by analysing the collected source material and the Prussian building cadastre regulations.⁶³ The analysis here refers only to the building books relating to manor areas. Their design reflects the structure of landowners' estates. The actual part of such documents – in the form of two sheets placed together – is presented behind the title page (Fig. 5). These sheets list the buildings of the dominion, including houses that belonged to

4. Zestawienie wierszy nagłówkowych kolejnych formularzy Gebäudesteuerrollen. Opracowanie D. Mikulski na podstawie załączników do instrukcji technicznych dotyczących katastru budynkowego

4. List of header lines of successive Gebäudesteuerrollen forms. Compiled by D. Mikulski, on the basis of annexes to the technical instructions concerning the building cadastre

[illegible]

5 wymaga także kolumna dotycząca wartości użytkowej (Nutzungswerth), ponieważ pełni ona funkcję pomocniczą w identyfikacji obiektów lub ich części.

Zapis odnoszący się do głównego budynku mieszkalnego majątku ziemskiego był złożony. Dotyczył bowiem wszystkich elementów objętych katastem. Zapis ten ujmował następujące elementy:

1. budynek mieszkalny – oznaczenie obiektu było wypadkową statusu społecznego jego właścicieli (lub użytkowników) i wizerunku architektonicznego. Wśród najczęściej występujących oznaczeń jest dom mieszkalny (Wohnhaus), dom pański (Herrschaftliches Wohnhaus), pałac (Schloss/Herrschaftliches Schloss/Palais), siedziba o cechach architektury pałacowej (Schlossgebäude), dom urzędniczy (Beamtenwohnhaus), dom dzierżawcy (Pächterwohnhaus) i dom pomocniczy (Nebenwohnhaus)⁶⁶. Dla oznaczenia nowo powstałego domu używano niekiedy terminu Hauptwohnhaus (główny budynek mieszkalny), co nie zawsze jest

the colonies of farm workers. Subordinate estates, manor farms, forester's lodges and other properties are listed on the following sheets. Some information from the books overlaps with other administrative documents, not only cadastral.⁶⁴ The section on the building type (*Gattung der Gebäude*) registered the building complex of the landowners' estate. The first entry (marked 'a') referred to the main residential building, subsequent entries concerned the other buildings.⁶⁵ The last section of the form (*Bewertungen/Fortschreibungsvermerke*) is important for the dating of the different ways of shaping the bodies of buildings. The column on use value (*Nutzungswert*) also needs to be discussed in more detail, as it

5. Najważniejsze elementy formularza Gebäudesteuerrolle na przykładzie księgi majątku Rusibórz założonej w 1880 r. APP, Urząd Katastralny w Środzie, sygn. 53/443/o/-/443, k. 1-2

5. The most important elements of the Gebäudesteuerrolle form on the example of the Rusibórz estate book established in 1880. APP, Cadastral Office in Środa, ref. no. 53/443/0/-/443, k. 1-2

jednoznaczne⁶⁷. Szczególnym przypadkiem jest zapis notowany samodzielnie w kolejnym, a nawet dalszym wierszu dla oznaczenia nowego – zwykle sporych rozmiarów – skrzydła budynku (Anbau/Wohnhausanbau ewentualnie Wohnhaus), przejmującego funkcje reprezentacyjne starej siedziby (il. 6);

2. ewentualne dobudowy do głównej bryły budynku mieszkalnego – przykładowe oznaczenia to: przybudowa (Anbau), skrzydło z kuchnią (Küchenanbau), skrzydło boczne (Seitenflügel/Flügelanbau), ryzalit (Vorbau);
3. podwórze⁶⁸ (Hofraum);
4. założenie ogrodowe⁶⁹ (ogród – Garten/Hausgarten, park – Park).

Zestawiając oznaczenia tej samej siedziby z kolejnych ksiąg budynkowych, należy stwierdzić, że wpisujący korzystali z dużej swobody przy opisywaniu budynku. Zamiennie stosowano terminy Wohnhaus i Herrschaftliches Wohnhaus. Interesujące jest oznaczenie brył pałacowych. Pruskie zapisy cechują się sporą zachowawczością w operowaniu nazwą „pałac”⁷⁰. Polskie wpisy wykazują przeciwną manierę, nadużywając tego terminu⁷¹. W analizie zapisów dotyczących siedzib ziemiańskich zaleca się podejście krytyczne. Obejmuje ono konieczność konfrontacji

performs a supporting function in identifying buildings or parts of buildings.

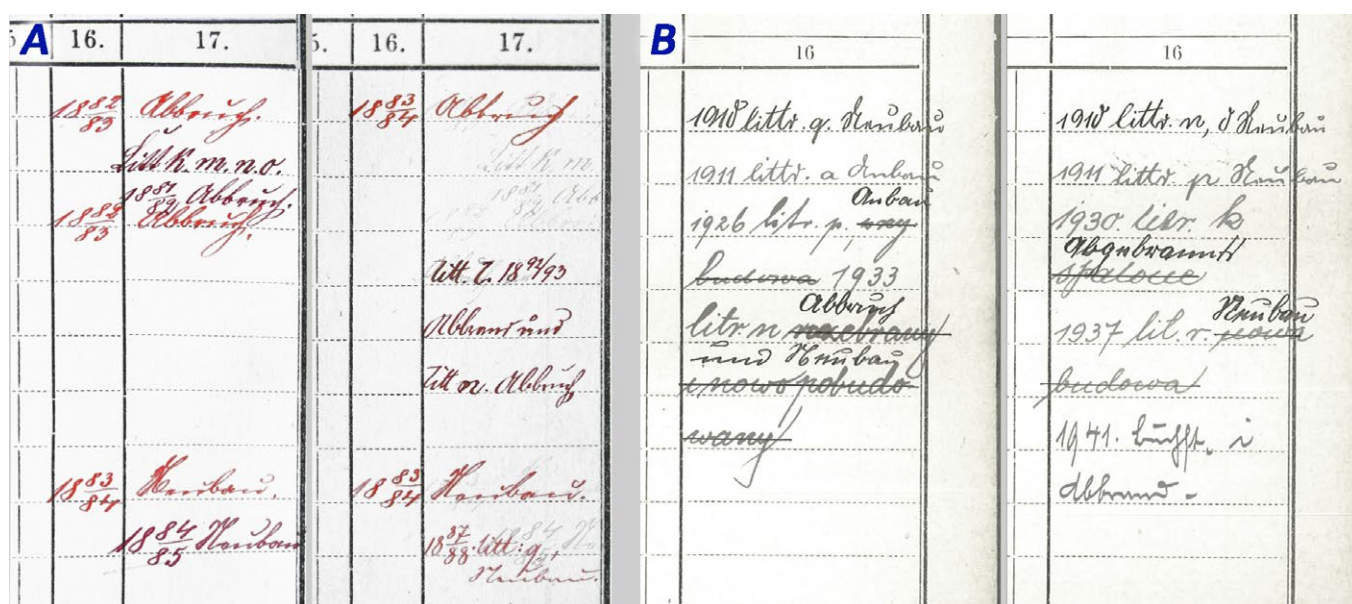
The entry for the main residential building of the landowner's estate was complex because it concerned all the elements covered by the cadastre. This entry included the following elements:

1. residential building – the designation of the building resulted from the social status of its owners (or users) and the architectural image. The most common designations include the residential building (Wohnhaus), landowner's house (Herrschaftliches Wohnhaus), palace (Schloss/Herrschaftliches Schloss/Palais), residence with palace features (Schlossgebäude), clerk's house (Beamtenwohnhaus), tenant's house (Pächterwohnhaus) and ancillary house (Nebenwohnhaus).⁶⁶ The term Hauptwohnhaus (main residential building) was sometimes used to describe a newly built house, which is not always clear.⁶⁷ A special case is the notation written independently in the following or even further line to designate a new – usually large – wing of the building (Anbau/Wohnhausanbau or Wohnhaus), taking over the representative functions of the old residence (Fig. 6);
2. possible additions to the main body of the residential building – exemplary designations include the annex (Anbau), kitchen wing (Küchenanbau), side wing (Seitenflügel/Flügelanbau), avant-corps (Vorbau);
3. courtyard⁶⁸ (Hofraum);
4. garden establishment⁶⁹ (garden – Garten/Hausgarten, park – Park).

When comparing the designations of the same residence from successive building books, it has to

6. Dwór w Płaczkach: A – zapis z księgi budynkowej ujmujący stary dwór (a: Wohnhaus mit Hofräumen und Gärten) i piętrowe skrzydło z 1874 r. (b: Wohnhausanbau). APP, Urząd Katastralny w Środzie, sygn. 53/443/0/-/500, k. 2; B – obecny stan siedziby. Fot. D. Mikulski

6. Manor house in Płaczki: A – an entry from the building book presenting an old manor house (a: Wohnhaus mit Hofräumen und Gärten) and a storied wing from 1874 (b: Wohnhausanbau). APP, Cadastral Office in Środa, ref. no. 53/443/0/-/500, k. 2; B – current condition of the estate. Photo by D. Mikulski

danego zapisu ze stanem faktycznym obiektu i z zapisami umieszczonymi w pozostałych seriach ksiąg Gebäudesteuerrollen.

Najczęstszą przyczyną aktualizacji ksiąg budynkowych były zmiany w obrębie stanu budynków. Adnotacje umieszczano w ostatniej rubryce formularza Gebäudesteuerrolle, przy czym w dwóch pierwszych seriach ksiąg wykorzystywano niekiedy do tego celu również przedostatnią kolumnę. Wpisów dokonywano w tym samym wierszu, gdzie były podane informacje o aktualizowanym obiekcie (il. 7A). Od 1910 roku wszystkie zmiany w stanie budynków notowane były dosłownie jedna za drugą, co nie zawsze jest czytelne (il. 7B). Pojedynczy zapis obejmuje zwykle rok, literę (lub litery) oznaczającą dany obiekt (lub obiekty) i zmianę (lub zmiany) w stanie budynku. Dość ogólnikowe terminy wymienione w ustawie i instrukcjach technicznych⁷² zostały uszczegółowione w niniejszym opracowaniu o informacje zawarte w badanej dokumentacji, przy podziale na następujące kategorie:

1. wznoszenie nowego obiektu – budowa (Neubau), odbudowa (Wiederaufbau);
2. modernizacja – dobudowa (Anbau), przebudowa (Umbau), nadbudowa (Aufbau);
3. likwidacja – zawalenie (Eingestürzt), spalenie (Brand/Abbrand/Abgebrannt), rozbiórka (Abbruch);
4. przeznaczenie na nową funkcję (Umwandlung).

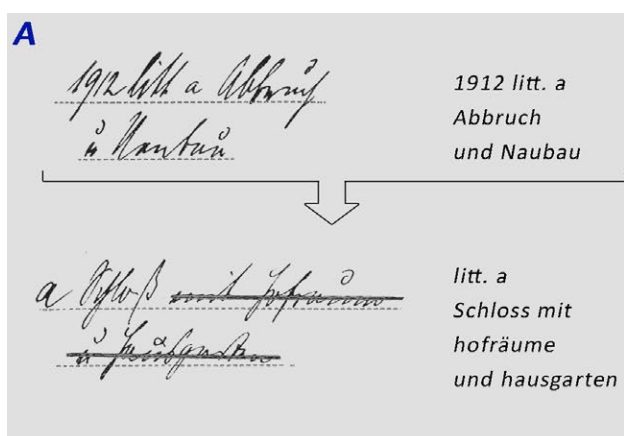
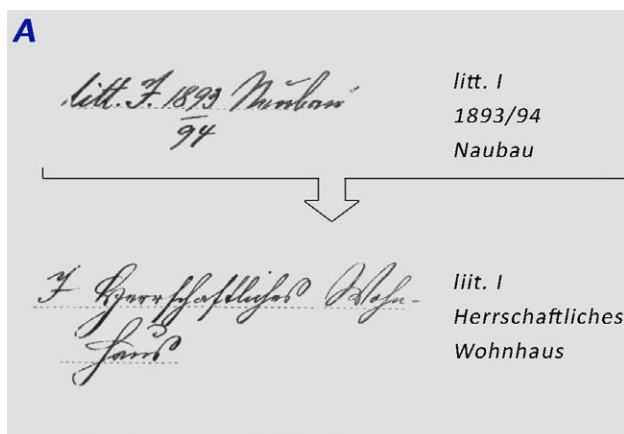
Czasami obok informacji o zmianach w obrębie stanu budynków umieszczano w księdze inne uwagi.

be stated that the inscribers enjoyed a lot of freedom during describing the building. The terms *Wohnhaus* and *Herrschaftliches Wohnhaus* were used interchangeably. The marking of the palace blocks is interesting. Prussian records are characterised by considerable conservatism in the use of the name “palace”.⁷⁰ Polish entries represent the opposite manner, using the term too often.⁷¹ A critical approach is recommended in the analysis of the records of land-owners’ estates. This approach involves the necessity of confronting the record in question with the actual state of the building and with records in the other series of the *Gebäudesteuerrollen* books.

The most common reason for updating the building books were changes within the condition of buildings. Annotations were made in the last column of the Gebäudesteuerrolle form. However, the penultimate column was sometimes used for this purpose in the first two series of the books. Entries were made in the same line where information on the building being updated was provided (Fig. 7A). From 1910 onwards, all changes in the condition of buildings were recorded literally one after the other, which is not always clear (Fig. 7B). A single record

7. Przykładowe zapisy zmian w stanie budynków z ksiąg:
A – z lat 1865-1910; B – z ostatniej serii Gebäudesteuerrollen.
APP, Urząd Katastralny w Środzie

7. Examples of records of changes in the condition of buildings from the books: A – from 1865-1910; B – from the last series of Gebäudesteuerrollen books. APP, Cadastral Office in Środa

Były to najczęściej adnotacje o nowym oszacowaniu budynku lub przeniesieniu danych do innej księgi budynkowej. Co istotne, rok podany w księdze budynkowej nie oznacza daty zmiany, lecz rok budżetowy, liczony od 1 kwietnia do 31 marca⁷³, w którym dokonano: 1) opodatkowania nowego obiektu lub 2) zmiany wysokości podatku dla przekształcanego budynku lub 3) wstrzymania opodatkowania dla likwidowanej budowli. W dwóch pierwszych

usually includes the year, the letter (or letters) designating the building (or buildings) and the change (or changes) in the condition of the building. The rather vague terms mentioned in the law and technical instructions⁷² have been made more specific in this study due to the information contained in the documentation examined, with a breakdown into the following categories:

1. erecting new building – construction (Neubau), reconstruction (Wiederaufbau);
2. modernisation – extension (Anbau), conversion (Umbau), superstructure (Aufbau);
3. dismantling – collapse (Eingestürzt), burning down (Brand/Abbrand/Abgebrannt), demolition (Abbruch);
4. use for a new function (Umwandlung).

Sometimes other notes were placed in the book along with information about changes in the condition of buildings. These were usually annotations of a new building assessment or a transfer of data to another building book. Importantly, the year stated in the building book does not mean the date of the change, but the financial year, calculated from 1 April

8. Dwór w Babinie z 1891 r.: A – zapis o zmianie w stanie budynku. APP, Urząd Katastralny w Środzie, sygn. 53/443/0/-/239, k. 2; B – fasada. Fot. D. Mikulski

8. Manor house in Babin from 1891: A – a record of change in the condition of the building. APP, Cadastral Office in Środa, ref. no. 53/443/0/-/239, k. 2; B – the facade. Photo by D. Mikulski

9. Dwór w Winnej Górze z 1910 r.: A – zapis o zmianie w stanie budynku. Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Środzie Wielkopolskiej, Gebäudebuch Gutsbezirk Winna Góra, k. 2; B – fasada dworu w stylu krajowym. Fot. D. Mikulski

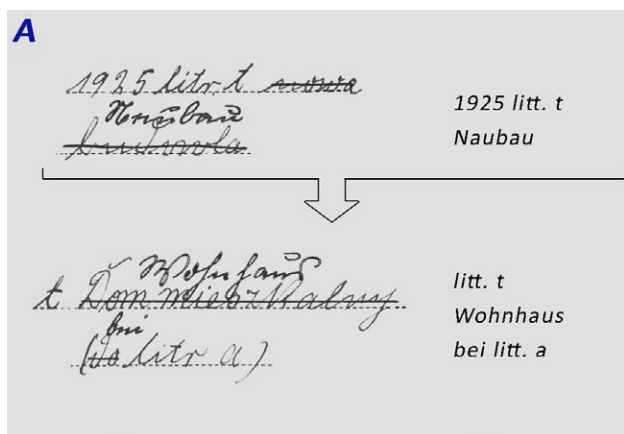
9. Manor house in Winna Góra from 1910: A – a record of change in the condition of the building. District Centre for Geodetic and Cartographic Documentation in Środa Wielkopolska, Gebäudebuch Gutsbezirk Winna Góra, k. 2; B – the facade of a manor house in the national style. Photo by D. Mikulski

przypadkach następowało to po upływie dwóch lat, licząc od roku, w którym budynek mieszkalny bądź jego przekształcenie ukończono, co rozumiano jako zamieszkanie obiektu⁷⁴. Początkowo w księgach notowano rok budżetowy. Stąd przykładowo zapis „litt. I 1893/94 Naubau” odnoszący się do Herrschaftliches Wohnhaus w Babinie oznacza, że między 1 kwietnia 1891 roku a 31 marca 1892 roku rozpoczęto użytkowanie nowego dworu, zapisanego w księdze pod literą I⁷⁵ (il. 8). Z racjonalnych pobudek zamieszkanie należy wiązać raczej z okresem przed końcem roku, aniżeli z zimowymi miesiącami. Analogicznie zapis z księgi budynkowej Winnej Góry „1912 litt. a Naubau”⁷⁶ oznacza, że w 1912 roku opodatkowano nowy dwór, który został zamieszkanym między 1 kwietnia 1910 roku a 31 marca 1911 roku. Uznawszy rok 1910 za czas ukończenia nowej siedziby, można potwierdzić popularyzowaną dziś datę budowy dworu (il. 9). Nieco inną praktykę należy zastosować wobec wpisów dokonywanych od 1924 roku. Najprawdopodobniej z uwagi na zniesienie na terenie Wielkopolski obowiązku uiszczania podatku budynkowego zasada dwuletniej zwłoki przestała obowiązywać. Przykładem jest rozbudowa dworu w Zberkach⁷⁷ (il. 10). Adnotacja o zamieszkanym od 1 września 1924 roku nowym skrzydle dworu w stylu niemieckiej willi⁷⁸ pojawia się w księdze budynkowej już w kolejnym roku. Podobnie jest w przypadku przebudowy dworu w Połaziejewie⁷⁹. W tych i innych sytuacjach należy uznać co najwyżej roczne opóźnienie w dokonaniu wpisu w księdze budynkowej. Przypadki likwidacji obiektu poprzez zniszczenia (np. pożar) lub rozbiorę wymagały zgłoszenia. Wówczas pobór podatku wstrzymywano, licząc od pierwszego dnia miesiąca, w którym owe zniszczenie nastąpiło lub zakończono rozbiorę. Podawaną w księdze datę można więc przyjąć za rzeczywisty rok likwidacji obiektu⁸⁰.

Wysokość podatku budynkowego zależała od wyznaczonej dla każdego domu wartości użytkowej (Nutzungswerth), liczonej w obowiązującej walucie⁸¹. Pierwszym szacowaniem wartości użytkowej (przed 1865 rokiem) zajęły się komisje szacunkowe (Veranlagungscommissionen). W przypadku miast wyznacznikiem była wysokość komornego (kosztu wynajmu). Relatywność tego rozwiązania nie znajdowała zastosowania na terenach wiejskich. W tym celu każdy budynek wiejski przydzielano najpierw

to 31 March,⁷³ in which the following were made: (1) taxation of a new building or (2) change in the tax rate for a converted building or (3) suspension of taxation for a dismantled building. In the first two cases, such changes occurred after a period of two years counting from the year in which the residential building or its conversion was completed, which was understood to mean that the building was occupied.⁷⁴ Initially, the books recorded the financial year. Thus, for example, the notation “litt. I 1893/94 Naubau” referring to the building designated as Herrschaftliches Wohnhaus in Babin means that between 1 April 1891 and 31 March 1892 a new manor house, recorded in the book under the letter I,⁷⁵ began to be used (Fig. 8). For rational reasons, residence should be associated with the period before the end of the year rather than the winter months. Similarly, the entry from the Winna Gora building book “1912 litt. a Naubau”⁷⁶ means that a new manor house was taxed in 1912 and occupied initially between 1 April 1910 and 31 March 1911. Considering 1910 as the time of completion of the new residence, one can confirm the date of construction – popularised today – of this manor house (Fig. 9). A slightly different practice should apply to entries made from 1924. Most likely due to the abolition of obligation to pay the building tax in Greater Poland, the two-year delay rule was no longer in force. The extension of the manor in Zberki is here an example⁷⁷ (Fig. 10). A reference to the new wing of the manor house, in the style of a German villa, inhabited from 1 September 1924,⁷⁸ appears in the building book as early as the following year. The same is true for the reconstruction of the manor house in Połaziejewo.⁷⁹ In these and other situations, a one-year delay in making an entry in the building book should be recognised at the most. Cases of building dismantling due to damage (e.g. fire) or demolition required notification. In that case, the collection of the tax was suspended from the first day of the month in which the destruction took place or the demolition was completed. The date given in the book can therefore be considered as the actual year of dismantling.⁸⁰

The amount of the building tax depended on the use value (Nutzungswerth) determined for each house and calculated in the valid currency.⁸¹ The first estimation of the use value (before 1865) was carried out by estimation commissions

do jednej z trzech klas głównych, gdzie wytyczną był czysty dochód z ziemi. Większość siedzib ziemiańskich przydzielono zatem do najwyższej klasy. Dalszy proces oceny był skomplikowany. W ustalaniu wartości każdego budynku znajdującego się w obrębie szacunkowym (Veranlagungsbezirke) brano pod uwagę: wielkość obiektu, jego materiał i stan zachowania, wygodę, a także wielkość oraz jakość należących do niego podwórz i ogrodów. Sam przepis mówił, że nie wynika z tego „szczególna zasada dla oszacowania użytku wartości takowych budynków”⁸². Tym bardziej, że brano pod uwagę również wzajemny stosunek między rodzajem posiadłości a statusem społecznym właściciela oraz stosunek posiadłości do otoczenia⁸³. Stąd siedziba ziemiańska mogła być szacowana względem podobnych zabudowań w miastach prowincjonalnych. Pisano bowiem, że budynki klasy trzeciej to obiekty, „które po nad taką sięgają potrzebę i przyjemności osobistej, niemniej osobistej wygodzie życia ich właścicieli w wyższej odpowiadają mierze”⁸⁴. A zatem wartość użytkowa siedziby ziemiańskiej świadczyła nie tyle o samej posiadłości, co o prestiżu całego majątku ziemskiego. Dopiero po rozważeniu wszystkich wytycznych budynek otrzymywał jedną z 43 taryf podatkowych, do której przypisana była kwota podatku⁸⁵. Proces karkołomnego szacowania kończono scalaniem obrębów

(Veranlagungscommissionen). In the case of cities, the amount of rent was the determinant. The relativity of this solution was not applicable in rural settlements. To this end, each rural building was first assigned to one of three main classes, where pure income from land was the guideline. Most of landowners’ estates were therefore allocated to the highest class. The subsequent assessment process was complicated. In determining the value of each building located within the assessment area (Veranlagungsbezirke), the following factors were taken into account: size of the building, its material and state of preservation, its convenience, as well as the size and quality of courtyards and gardens belonging to it. The provision itself said that this situation does not result in a “special rule for estimating the value use of such buildings”⁸². All the more so as the mutual relationship between the type of the estate and the social status of the owner was also taken into account, as well as the relationship of the estate to its surroundings.⁸³ Hence the landowner’s estate could be assessed against similar buildings in provincial towns. It was described that third class buildings are objects “which reach above such a need of personal pleasure, nevertheless they satisfy the personal comfort of their owners’ lives to a greater extent.”⁸⁴ Thus, the use value of landowners’ estates testified not so much to the estate itself as to the prestige of the entire complex. Only after consideration of all the guidelines, a building received one of the 43 tax tariffs to which a tax amount was assigned.⁸⁵ The complicated appraisal process was completed by merging the appraisal districts into taxation districts (Einschätzungsbezirke) and by aligning the calculations.⁸⁶ Fluctuations in use value, with the exception of its estimation during

10. Dwór w Zberkach: A – zapis o zmianie w stanie budynku. PODGiK w Środzie Wielkopolskiej, Gebäudebuch Gutsbezirk Zberki, k. 2; B – piętrowe skrzydło z 1924 roku. W tle pierwotny dwór. Fot. D. Mikulski

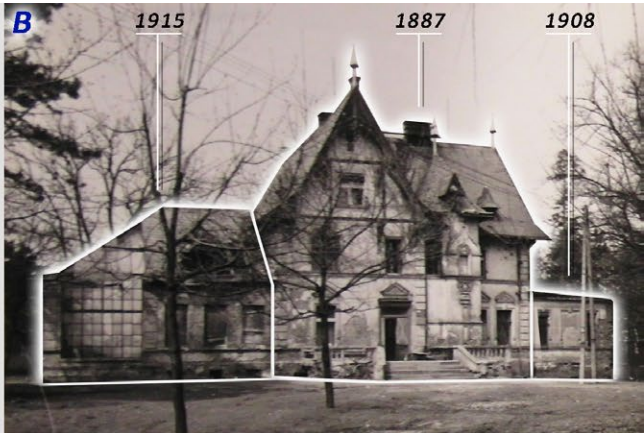
10. Manor house in Zberki: A – a record of change in the condition of the building. PODGiK in Środa Wielkopolska, Gebäudebuch Gutsbezirk Zberki, k. 2; B – a storied wing from 1924. In the background, the original manor house. Photo by D. Mikulski

A

Zmiana w stanie budynku	Bryła	Rok powstania	Wartość użytkowa po aktualizacji (w markach)
budowa	dwór (Herrschaftliches Wohnhaus)	1887	1050
rozbudowa	przybudowa (anbau)	1908	1200
rozbudowa	przybudowa (anbau)	1915	1800

+ 150

+ 600

11 szacunkowych w okręgi taksacyjne (Einschätzungsbezirke) i wyrównaniem obliczeń⁸⁶. Wahania wartości użytkowej, z wyjątkiem jej szacowania podczas kolejnych rewizji katastru albo przewalutowania⁸⁷, były sprzężone z przekształceniami budynku. Aktualizacja wartości użytkowej, w myśl przedstawionej procedury, była obarczona szeregiem trudnych do uchwycenia zmiennych. Zbyt wielu, by bezkrytycznie przyjąć ścisłą korelację między zmianą wartości użytkowej a np. powierzchnią czy kubaturą przybudowy. Dane te mogą jednak spełniać rolę pomocniczą w datowaniu wielokrotnie rozbudowywanej siedziby. Przykładem jest dwór w Dzierżnicy (właściwie willa w stylu szwajcarskim), rozbudowany na początku XX wieku o dwie różne kubaturowo przybudowy (il. 11A). Sporzych rozmiarów skrzydło, mieszczące m.in. oranżerię, z pewnością bardziej podwyższyło wartość użytkową domu aniżeli dobudówka uwieczniona po prawej stronie fotografii. Zwracając uwagę na kolejne wzrosty wartości użytkowej⁸⁸, można ustalić dokładną historię obiektu (il. 11B).

Wszelkie zmiany w stanie budynku wymagały aktualizacji księgi Gebäudesteuerrolle. Dokonywane wpisy można uznać za wysoce wiarygodne i zgodne z rzeczywistością. Przekonanie to wynika z samej specyfiki prowadzenia urzędowej dokumentacji katastralnej i konsekwencji prawnych ciążyących na właścicielu obiektu, który nie dokonał w terminie stosownego zgłoszenia zmian w stanie budynku⁸⁹. Najczęstszą praktyką aktualizacji księgi było wykreślenie dotychczasowego zapisu i utworzenie nowego na końcu zestawienia. W przypadku rozbudowy obiektu nowy zapis mógł zawierać dodatkową adnotację typu „dom z przybudową” (Wohnhaus mit Anbau)⁹⁰. Niekiedy jednak odstępowano od tych zasad

successive revisions of the cadastre or conversion,⁸⁷ were coupled with the transformation of the building. Updating the use value, according to the procedure outlined, was subject to a number of hardly determined variables. There were in fact too many such factors to uncritically accept a strict correlation between the change in the use value and, for example, the area or volume of the extension. These data may, however, play an auxiliary role in the dating of the repeatedly expanded estate. The manor house in Dzierżnica is here an example (actually a Swiss-style villa), extended at the beginning of the 20th century by two different extensions (Fig. 11A). The large wing, containing among other things an orangery, certainly increased the utility value of the house more than the extension visible on the right of the photograph. By paying attention to the successive increases in the use value,⁸⁸ the exact history of the building can be determined (Fig. 11B).

Any changes to the condition of the building required an update of the Gebäudesteuerrolle book. The entries made can be considered highly reliable and factually correct. This conviction stems from the specificity of keeping official cadastral records and the legal consequences incumbent on the owner of a building who failed to notify changes in the property condition in due time.⁸⁹ The most common practice for updating the book was to delete the existing entry and create a new one at the end of the statement. In the case of an extension, the new entry may have included an additional annotation such as “the building with an annex” (Wohnhaus mit Anbau).⁹⁰ However, these rules were not always observed and the existing record was changed by more or less legible cross outs, additions and brackets. Therefore,

i za pomocą mniej lub bardziej czytelnych przekreśleń, dopisków oraz kłamr zmieniano dotychczasowy zapis. W odczytywaniu treści ksiąg zaleca się zatem ostrożność i daleko idący obiektywizm przy analizie danych.

Weryfikacja stanu wiedzy dotyczącej datowania wielkopolskich siedzib ziemiańskich

Największym zbiorem informacji o obiektach zabytkowych, nie tylko na terenie Wielkopolski, ale i w całym kraju, są karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa przechowywane w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków (dalej WUOZ). Zasób tzw. białych kart został opracowany głównie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Mimo upływu lat jest to nadal najważniejszy i najczęściej wykorzystywany materiał źródłowy przy opisie historii obiektów architektonicznych. Umożliwia on ustalenie czasu powstania, a niekiedy datowania przekształceń większości zabytków z obszaru badań. Istotnym materiałem są także dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dalej NID). Udostępniony w wersji cyfrowej wykaz dotyczy wyłącznie obiektów wpisanych do rejestru zabytków, których czas powstania określany jest najczęściej z dokładnością rzędu roku⁹¹. Na przytoczonych źródłach opiera się większość tworzonych publikacji, zarówno tych popularnonaukowych, jak i naukowych⁹². Wśród nich, z uwagi na obszerność opracowania i jego rozpoznawalność, należy wymienić publikację *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce* (dalej *Dwory...*)⁹³. Różnice w datowaniu tych samych obiektów między wskazanymi źródłami danych to najczęściej niewielkie przesunięcia roczne, rzadziej przybliżenia sięgające ponad 5 lat. Dla blisko połowy datowanych obiektów materiały te stosują przybliżenia rzędu ćwierćwiecza. Wobec obiektów ujętych w rejestrze zabytków, zdawałoby się lepiej rozpoznanych przez badaczy, źródła operują równie sporymi

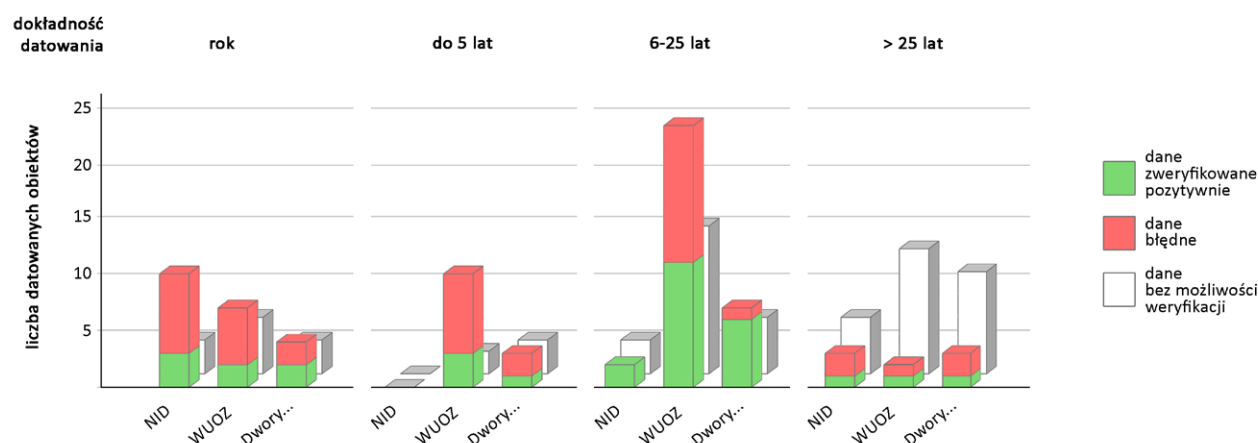
when reading the content of the books, caution and a far-reaching objectivity in analysing the data is recommended.

Verification of the state of knowledge concerning the dating of landowners' estates in the Greater Poland region

The largest collection of information on historical buildings, not only in Greater Poland, but also throughout the country, are the record sheets of historical monuments of architecture and construction kept at the Voivodeship Heritage Protection Offices (further referred to as WUOZ). The resource of the so-called white sheets was mainly developed in the late 1980s and early 1990s. Despite the passage of time, it is still the most important and frequently used source material when describing the history of architectural objects. It allows to establish the time of origin and sometimes the dating of transformations concerning most of the monuments from the study area. The data provided by the National Institute of Cultural Heritage (hereinafter NID) constitute also an important material. The list available in a digital version presents only the objects entered in the register of historical monuments, whose time of creation is usually determined with an accuracy of one year.⁹¹ Most of the publications produced, both popular and scientific, are based on these sources.⁹² Among them, due to the comprehensiveness of the study and its recognisability, we should mention the publication *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce* [Manor Houses and Palaces of Greater Poland] (hereinafter *Dwory...*)⁹³. Differences in dating of the same buildings between the indicated data sources mostly constitute slight annual shifts, less frequently to approximations reaching over 5 years. For almost half of the dated buildings these materials use approximations of the quarter-century. In the case of buildings listed in the register of historical monuments, which seem to be better recognised by researchers, the sources also use considerable approximations. Due to the significant influence of the above-mentioned studies on the current state of knowledge and their further recognition as a source base in newly created publications, this paper verifies the data from the white sheets and register of monuments, related to the time of establishment of 68 manor houses located in the study area.⁹⁴

11. Dwór w Dzierżnicy: A – zestawienie zmian w stanie budynku. Opracowanie D. Mikulski; B – archiwalna fotografia willi z naniesionym datowaniem. Fot. ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu

11. Manor house in Dzierżnica: A – a record of change in the condition of the building. Compiled by D. Mikulski; B – an archival photograph of the villa with the date marked. Photo from the collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Poznań

12

przybliżeniami. W związku z niebagatelnym wpływem wspomnianych opracowań na obecny stan wiedzy i dalszym uznawaniem ich za podstawę źródłową w nowo tworzonych publikacjach w niniejszej pracy dokonano weryfikacji danych z białych kart i rejestru zabytków odnoszących się do czasu powstania 68 siedzib ziemiańskich zlokalizowanych na obszarze badań⁹⁴.

Dane udostępnione przez NID i WUOZ oraz informacje zawarte w publikacji *Dwory...* zostały skonfrontowane z zapisami ksiąg Gebäudesteuerrollen (il. 12). Weryfikację przeprowadzono w czterech kategoriach według dokładności datowania obiektu, tj. w obrębie 1 roku, 2-5 lat⁹⁵, 6-25 lat⁹⁶ i powyżej 25 lat. Procedurze weryfikacji nie udało się poddać niektórych siedzib, co wynikało m.in. z brakującej dla obszaru badań trzeciej serii ksiąg budynkowych, które obejmowały lata 1895-1910. Czas założenia katastru budynkowego uniemożliwiał zaś weryfikację obiektów powstałych przed 1865 rokiem, dla których materiały źródłowe stosują zwykle przybliżenia rzędu co najmniej 25 lat.

Analiza pokazała, że większość przyjętych dat powstania siedzib ziemiańskich jest niezgodna z rzeczywistością. Dla dwóch pierwszych kategorii średni błąd datowania wynosi 5 lat. Ogółem stan dotychczasowej wiedzy ocenić można jako wysoce niezadowolający⁹⁷. Siedziby ziemiańskie wpisane do rejestru zabytków to grupa 21 obiektów o hipotetycznym wysokim stopniu rozpoznania ich historii. Niestety, większość przyjętych przez badaczy dat powstania tych obiektów bądź ich przekształceń architektonicznych – na tle zasadniczego braku większości informacji – okazuje się błędna (il. 13). Dane pochodzące z ksiąg budynkowych pozwoliły na doprecyzowanie

The data made available by NID and WUOZ as well as the information contained in the publication *Dwory...* were confronted with the records of Gebäudesteuerrollen books (Fig. 12). Verification was carried out in four categories according to the accuracy of the dating of the building, i.e. within 1 year, 2-5 years,⁹⁵ 6-25 years⁹⁶ and over 25 years. Some residences were not able to undergo the verification procedure due to the fact, among other factors, that the third series of building books, which covered the years 1895-1910, was missing for the study area. On the other hand, the time of establishment of the building cadastre prevented verification of buildings erected before 1865, for which source materials usually use approximations of at least 25 years.

According to the analysis, the majority of the dates of establishment of landowners' estates turn out to be inconsistent with reality. For the first two categories, the average dating error is 5 years. Overall, the current state of knowledge can be assessed as highly unsatisfactory.⁹⁷ The landowners' estates included in the register of historical monuments are a group of 21 objects with a hypothetical high degree of recognition of their history. Unfortunately, most of the dates assumed by researchers as the dates of construction of these buildings or their architectural transformations – against the background of a fundamental lack of most information – turn out to be incorrect (Fig. 13).

12. Weryfikacja danych dotyczących czasu powstania siedzib ziemiańskich z obszaru badań na podstawie informacji zawartych w księgach Gebäudesteuerrollen. Opracowanie D. Mikulski

12. Verification of data on the time of establishment of landowners' estates from the study area on the basis of information contained in the Gebäudesteuerrollen books. Compiled by D. Mikulski

dokonanej zmiany w stanie budynku zarówno pod względem jej typu (budowy, rozbudowy bądź przebudowy), jak i określenia czasu jej dokonania z dokładnością co do roku. Dla dwóch dworów i jednego pałacu okres spisywania ksiąg budynkowych pozwolił jedynie na stwierdzenie, że te obiekty powstały przed 1865 rokiem. Wobec wykazanych między źródłami różnic wynoszących zaledwie kilka lat należy jednak zastosować krytyczne podejście. Hipotetyczne błędy w datowaniu mogą bowiem wynikać z różnego sposobu samego definiowania momentu ukończenia prac budowlanych. Interesujące zagadnienie stanowią siedziby o utraconych wartościach zabytkowych⁹⁸ oraz nieistniejące dziś dwory i pałace. Znajomość historii tych obiektów jest obecnie szczątkowa. Niewątpliwie informacje zarejestrowane w księgach

The data extracted from the building books made it possible to specify the change made to the building's condition in terms of both the type of change (construction, extension or alteration) and the time when it was made, with an accuracy of one year. In the case of two manor houses and one palace, the period of inventory of the building books only allowed to conclude that these buildings were constructed before 1865. However, in view of the differences of only a few years shown between the sources, a critical approach must be accepted. Hypothetical errors in dating may indeed result from the different ways in which the moment of completion of the construction work is defined. On the other hand, Residences with lost historical values⁹⁸ as well as manor houses and palaces that do not exist today constitute an

13

Miejscowość	Zmiana w stanie budynku	Weryfikacja datowania			
		Materiały źródłowe			Gebäudesteuerrolle
		WUOZ	NID	Dwory...	
Bagrowo	budowa	–	–	–	1912
Biskupice	budowa	–	–	–	<1865
Chłapowo	budowa	1868	1866	1868	1868
Czarnotki	rozbudowa	–	1910	–	<1909
Dębicz	budowa	–	–	–	<1865
Dzierżnica	budowa	1886	1885	1885	1887
Dzierżnica	rozbudowa	–	–	–	1908
Dzierżnica	rozbudowa	–	–	–	1915
Kijewo	budowa	1880	1880	–	1874
Kijewo	rozbudowa	–	–	–	1922
Kopaszyce	budowa	–	1905	–	1910
Koszuty	rozbudowa	1902	–	–	bd.
Łękno	rozbudowa	1887	–	1887	1890
Młodzikowo	budowa	–	1912	–	1911
Murzynowo L.	budowa	–	–	–	bd.
Nadziejewo	budowa	1887	–	–	1882
Pierzchno	rozbudowa	–	1910	–	<1909
Płaczki	rozbudowa	–	1870	–	<1865
Połajewo	rozbudowa	–	–	–	1869
Połajewo	rozbudowa	–	–	–	1872
Połajewo	przebudowa	–	–	–	1927
Śłupia Wielka	budowa	–	1880	–	1871
Szlachcin	przebudowa	1899	1899	1899	bd.
Szlachcin	rozbudowa	1911	1910	–	<1909
Trzebisławki	budowa	–	1909	–	<1909
Ulejno	budowa	–	1910	–	<1909
Ulejno	rozbudowa	–	–	–	1908
Ulejno	rozbudowa	–	–	–	1908
Winna Góra	budowa	1910	1910	1910	1910

13. Weryfikacja danych odnoszących się do datowania budowy, rozbudowy i przebudowy siedzib ziemiańskich z obszaru badań, wpisanych do rejestru zabytków, na podstawie informacji zawartych w księgach Gebäudesteuerrollen. Opracowanie D. Mikulski

13. Verification of data relating to the dating of construction, extension and reconstruction of landowners' estates from the study area, listed in the register of historical monuments, on the basis of information contained in the Gebäudesteuerrollen books. Compiled by D. Mikulski

Gebäudesteuerrollen umożliwiłyby wypełnienie tej luki badawczej. Wymaga to jednak podjęcia dodatkowych badań, w których rolę pomocniczą spełniałyby archiwalne materiały kartograficzne.

Podsumowanie

Pruskie księgi podatku budynkowego stanowią cenny materiał archiwalny o istotnym dla badań architektury potencjale informacyjnym. Reprezentowana przez ten zbiór danych możliwość dokładnego datowania budowy oraz przekształceń obiektów zabytkowych nie jest szerzej znana. Przeprowadzone badania doprowadziły do uzupełnienia, doprecyzowania, a w niektórych przypadkach do podważenia dotychczasowego stanu wiedzy o przytaczanym przez źródła czasie powstania wielkopolskich siedzib ziemiańskich. Przy korzystaniu z ksiąg Gebäudesteuerrollen należy jednak wykazać się daleko idącą ostrożnością i krytycznym spojrzeniem na źródło. Dotyczy to kilku kwestii. Przede wszystkim istotna jest gruntowna znajomość konstrukcji i metodyki uzupełniania ksiąg. Reguły założenia oraz kontynuacji katastru budynkowego, ujęte w ustawie i instrukcjach technicznych, nie były zawsze konkretne i pozostawiały dużą dowolność – zwłaszcza w kwestii oznaczania rodzaju budynku. Analiza poszczególnych obiektów musi zatem niekiedy polegać na interpretacji zapisów z co najmniej dwóch ksiąg budynkowych. W przypadku obiektów znacząco przekształconych lub nieistniejących konieczne jest wykorzystanie większej puli materiałów archiwalnych. Z uwagi na utratę planów sytuacyjnych w wielkopolskich księgach Gebäudesteuerrollen konieczna jest też analiza innych map historycznych. Problemem w badaniach jest ponadto dostępność oraz stan zachowania ksiąg budynkowych. Barierą dla części badaczy może okazać się język, w którym sporządzono większość zapisów (niemiecki) i krój pisma (neogotyki). Wreszcie nieczytelność zapisów, poprzez liczne skreślenia i dopiski, powoduje problemy w interpretacji danych.

Wykazany potencjał informacyjny ksiąg Gebäudesteuerrollen może służyć nie tylko do datowania siedzib ziemiańskich, ale również wielu innych obiektów, w tym zabudowy folwarcznej, obiektów budownictwa wiejskiego i zabudowy miejskiej. Datowaniu przy pomocy takich materiałów mogą podlegać

interesujące kwestie. Wiedza o historii tych obiektów jest obecnie rudymetryczna. Undoubtedly, the information recorded in the Gebäudesteuerrollen books would make it possible to fill this research gap. However, such a supplementation requires additional research, in which archival cartographic material would play a supporting role.

Conclusion

The Prussian building tax books constitute the valuable archival material with significant information potential for architectural research. The possibility of precise dating of construction and transformations of historical buildings, represented by this data collection, is not widely known. The conducted research has led to the supplementation, clarification, and in some cases to the questioning of the state of knowledge about the time of origin of Greater Poland landowners' estates as quoted by the sources which are widely accepted. However, far-reaching caution and criticism of the source must be exercised when using Gebäudesteuerrollen books. This remark concerns several issues. Above all, it is important to have a thorough knowledge of the design and methodics of completing the books. The rules for the establishment and continuation of the building cadastre, as presented in the law and technical instructions, were not always specific and left a great deal of freedom – especially with regard to the designation of the building type. The analysis of some objects must therefore involve the interpretation of records from two or more building books. In the case of significantly transformed objects or non-existent buildings, a larger pool of archival materials needs to be used. In view of the lost location plans of the Greater Poland Gebäudesteuerrollen books, it is also necessary to analyse other historical maps. In addition, the availability and state of preservation of building books is a problem for research. The language in which most of the records were written (German) and the typeface (neo-Gothic) may also be a barrier for some researchers. Finally, the illegibility of records, due to numerous deletions and additions, causes problems in interpreting the data.

The demonstrated information potential of the Gebäudesteuerrollen books can be used not only to date landowners' estates, but also many other objects,

w zasadzie wszystkie obiekty mieszkalne i gospodarcze. Potencjał informacyjny ksiąg budynkowych można wykorzystać w badaniach nad zmiennością zabudowy pod względem jej typów oraz funkcji. Generalizacja tych zjawisk może zaś posłużyć do formułowania wniosków na temat ruchu budowlanego i określania tendencji w dziedzinie gospodarki i przemysłu. Wartość źródłowa zaprezentowanych materiałów nie jest jednak powszechnie znana. Dotyczy to nie tylko badaczy, ale i pracowników powiatowych wydziałów geodezji zawiadujących często nieświadomie w swoich archiwach pokaźnym zasobem IV serii ksiąg budynkowych znanych pod nazwą Gebäudebücher. W obawie przed zniszczeniem bądź rozproszeniem tej dokumentacji powinna ona zostać jak najszybciej przekazana do archiwów państwowych. ■

Daniel Mikulski, dr inż. arch. kraj, ur. w 1988 r. w Środzie Wielkopolskiej. W 2012 r. ukończył studia magisterskie na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu na Uniwersytecie Przyrodniczym w Poznaniu. W roku 2014 podjął studia doktoranckie na tej Uczelni. Laureat konkursów prac dyplomowych – na poziomie wojewódzkim i krajowym – organizowanych przez Towarzystwo Urbanistów Polskich oraz Stowarzyszenie Polskich Architektów Krajobrazu. Autor kilku artykułów naukowych na temat roli i znaczenia siedzib ziemiańskich w krajobrazie Wielkopolski. W kręgu zainteresowań autora pozostają obszary wiejskie, w tym badanie ich tożsamości i aktywna ochrona z poszanowaniem dziedzictwa kulturowego istotnego dla społeczności lokalnych. Od 2019 r. zatrudniony w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, w Oddziale Terenowym w Poznaniu. Prezes Oddziału Wielkopolskiego Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu.

including grange buildings, rural architectural objects and urban buildings. In principle, all residential and utility buildings can be dated using these materials. The information potential of the building books can also be used to study the variability of buildings in terms of their types and functions. In turn, the generalisation of these phenomena can be used to formulate conclusions about the construction movement and to identify economic and industrial trends. However, the source value of the material presented is not widely known. This fact concerns not only researchers, but also employees of district surveying departments, who often unknowingly have in their archives a substantial collection of the fourth series of the building books known as Gebäudebücher. For fear of destroying or dispersing this documentation, it should be transferred to the state archives as soon as possible. ■

Daniel Mikulski, Eng. Landscape Architect, PhD, born in 1988 in Środa Wielkopolska. In 2012, he completed his Master's degree at the Faculty of Horticulture and Landscape Architecture at the Poznań University of Life Sciences. In 2014, he began the doctoral studies at the University. Laureate of diploma thesis competitions – at voivodeship and national level – organised by the Society of Polish Town Planners and the Association of Polish Landscape Architects. Author of several scientific articles on the role and significance of landowners' estates in the landscape of Greater Poland. The author is interested in rural areas, including the study of their identity and active protection with respect to cultural heritage relevant for local communities. Since 2019, employed at the National Institute of Cultural Heritage, Regional Office in Poznań. President of the Greater Poland Branch of the Association of Polish Landscape Architects.

Przypisy

- 1 Szerzej w: D. Mikulski, *Przekształcenia architektury siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce w 1 połowie XX wieku, na przykładzie dworów i pałaców ziemi średzkiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2018, z. 1-2, s. 45-82.
- 2 Szerzej o problematyce „dworu polskiego” w: M. Leśniakowska, „Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mit, symbol, Warszawa 1992.
- 3 Szczątkowo zachowana dokumentacja projektowa znajduje się m.in. w zespołach archiwalnych powiatowych inspekcji budowlanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu (dalej APP).
- 4 Północna i zachodnia część kraju, w tym Wielkopolska.
- 5 Rejon miast Malmedy i Eupen – część dawnej pruskiej rejencji Regierungsbezirk Aachen.
- 6 Północna część regionu Szlezwik – fragment dawnej pruskiej prowincji Provinz Schleswig-Holstein.

Endnotes

- 1 For more information see: D. Mikulski, *Przekształcenia architektury siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce w 1 połowie XX wieku, na przykładzie dworów i pałaców ziemi średzkiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2018, issue 1-2, pp. 45-82.
- 2 For more on the issues of the “Polish manor house” see: M. Leśniakowska, „Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mit, symbol, Warszawa 1992.
- 3 Fragmentary preserved project documentation can be found, among others, in the archival collections of the district building inspections in the State Archive in Poznań (hereinafter APP according to the Polish name: Archiwum Państwowe w Poznaniu).
- 4 Northern and western parts of the country, including Greater Poland.
- 5 The region with the towns Malmedy and Eupen – part of the former Prussian regency Regierungsbezirk Aachen.

- 7 Por. D. Mikulski, *Przekształcenia architektury...*, op. cit.; D. Mikulski, „Nowa” siedziba ziemiańska – gruntowna przebudowa czy budowa? *Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, z. 59, s. 49–60.
- 8 Analizę ksiąg budynkowych prowadzono podczas badań naukowych wykonywanych w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, w Oddziale Terenowym w Poznaniu, na potrzeby specjalistycznych opinii dotyczących określenia nawarstwień architektonicznych i wartości zabytkowej obiektów.
- 9 Ziemia średzka została objęta badaniami autora artykułu w zakresie rozpoznania trwałości i spójności historycznych struktur krajobrazu folwarcznego w ramach pracy doktorskiej pisanej pod kierunkiem promotora dr hab. inż. arch. Elżbiety Raszei, prof. UAP, patrz: D. Mikulski, *Analiza i ocena zmienności krajobrazu ziemi średzkiej w kontekście ochrony aktywnej śladów kultury folwarcznej*, Poznań-Kraków 2021, mps pracy doktorskiej w Bibliotece Politechniki Krakowskiej.
- 10 Dla każdego obszaru dworskiego przeanalizowano dwie księgi Gebäudesteuerrollen z lat 1865-1880 oraz 1880-1895, patrz: Archiwum Państwowe w Poznaniu, 53/443/o Urząd Katastralny w Środzie (1861-1936), sygn. 53/443/o/-/203-642.
- 11 Dla każdego obszaru dworskiego przeanalizowano księgę Gebäudebuch z roku 1910, patrz: Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Środzie Wielkopolskiej (dalej PODGiK), zbiór dokumentacji Gebäudebuch (1910-1942).
- 12 Por. R. Karsunke, *275 Jahre Preußisches Liegenschaftskataster*, „Vermessung Brandenburg” 2000, t. 5, z. 1, s. 38-43; Ch. Brands, M. Gradtk-Hanzsch, M. Olschewski, *140 Jahre Grundsteuerreform – Am 21. Mai 1861 wurde das Gesetz betreffend die anderweite Regelung der Grundsteuer verkündet*, „Vermessung Brandenburg” 2001, t. 6, z. 2, s. 50-55. Na tle bogatej literatury przedmiotu warto także wspomnieć o publikacji Bernharda Wittstocka. To swoiste kompendium wiedzy na temat podstaw prawnych organizacji katastru pruskiego, patrz: B. Wittstock, *Rechts- und Verwaltungsvorschriften des preußischen Grundsteuerkatasters 1820 – 1945 (...)*, Berlin 2001.
- 13 Podstawą tej literatury jest pozycja: W. Fedorowski, *Ewidencja gruntów*, Warszawa 1974. Dla Wielkopolski istotną publikację stanowi: F. Szafran, *Działalność władz ziemskich a hipoteka i kataster*, Warszawa 1930.
- 14 Na przykład: H.R. Fricke (red.), *Dederstädter HäuserBuch: herausgegeben von der Stadt Duderstadt*, Duderstadt 2007, s. 26-27.
- 15 Przykładowo na stronie Landesgeschichtliches Informationssystem Hessen, <http://www.lagis-hessen.de/de/dgb> [dostęp: 10.06.2020], zostały zamieszczone wersje cyfrowe ksiąg budynkowych miasta Bad Homburg. Na tym portalu można odnaleźć informacje na temat około 1500 obiektów.
- 16 Wynikiem tych działań było opracowanie wstępów do inwentarzy zespołów urzędów katastralnych oraz referaty wygłoszone na zebraniach pracowników naukowych archiwów państwowych.
- 17 W roku 1956 Kazimierz Sibilski przedstawił syntetyczną analizę dokumentacji ewidencyjno-szacunkowej uwzględniającą kataster budynkowy, patrz: K. Sibilski, *Kataster gruntowy i budynkowy 1861-1939*, Poznań 1956, mps w archiwum Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, sygn. 37/13.
- 18 K. Sibilski, *Wstęp do inwentarza zbiorowego zespołu akt urzędu katastralnego (Kataster-Amt) w Chodzieży, Czarnkowie (...)* 1861-1939, Poznań 1956, mps w Archiwum Państwowym w Poznaniu, s. 1-14.
- 6 The northern part of the Schleswig region – part of the former Prussian province Provinz Schleswig-Holstein.
- 7 Cf. D. Mikulski, *Przekształcenia architektury...*, op. cit.; D. Mikulski, „Nowa” siedziba ziemiańska – gruntowna przebudowa czy budowa? *Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, issue 59, pp. 49-60.
- 8 The analysis of the building books was conducted during scientific research carried out at the National Institute of Cultural Heritage, Regional Office in Poznań, for the purpose of specialist opinions concerning the determination of architectural layers and historic value of buildings.
- 9 The Środa Wielkopolska Land was covered by the author's research in the field of recognising the durability and coherence of historical grange landscape structures as part of his doctoral thesis under the supervision of Eng. Arch. Elżbieta Raszeja, habilitated doctor and professor of UAP, see: D. Mikulski, *Analiza i ocena zmienności krajobrazu ziemi średzkiej w kontekście ochrony aktywnej śladów kultury folwarcznej*, Poznań-Kraków 2021, typescript of the doctoral thesis in the Library of the Cracow University of Technology.
- 10 For each manor house area two Gebäudesteuerrollen books from the years 1865-1880 and 1880-1895 were analysed, see: State Archive in Poznań, 53/443/o Cadastral Office in Środa (1861-1936), ref. no. 53/443/o/-/203-642.
- 11 For each manor house area, the Gebäudebuch book of 1910 was analysed, see: District Centre for Geodetic and Cartographic Documentation in Środa Wielkopolska (hereinafter PODGiK according to the Polish name: Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej), Gebäudebuch Documentation Collection (1910-1942).
- 12 Cf. R. Karsunke, *275 Jahre Preußisches Liegenschaftskataster*, „Vermessung Brandenburg” 2000, vol. 5, issue 1, pp. 38-43; Ch. Brands, M. Gradtk-Hanzsch, M. Olschewski, *140 Jahre Grundsteuerreform – Am 21. Mai 1861 wurde das Gesetz betreffend die anderweite Regelung der Grundsteuer verkündet*, „Vermessung Brandenburg” 2001, vol. 6, issue 2, pp. 50-55. Against the background of the rich literature on the subject, Bernhard Wittstock's publication is also worth mentioning. This is a compendium of knowledge about the legal basis of organisation of the Prussian cadastre, see: B. Wittstock, *Rechts- und Verwaltungsvorschriften des preußischen Grundsteuerkatasters 1820 – 1945 (...)*, Berlin 2001.
- 13 The following publication is the basis of this literature: W. Fedorowski, *Ewidencja gruntów*, Warszawa 1974. For Greater Poland, an important publication is: F. Szafran, *Działalność władz ziemskich a hipoteka i kataster*, Warszawa 1930.
- 14 For example: H.R. Fricke (ed.), *Dederstädter HäuserBuch: herausgegeben von der Stadt Duderstadt*, Duderstadt 2007, pp. 26-27.
- 15 For example, on the website Landesgeschichtliches Informationssystem Hessen, <http://www.lagis-hessen.de/de/dgb> [access: 10.06.2020], digital versions of the building books of the town of Bad Homburg have been posted. This website provides information on approx. 1500 objects.
- 16 These activities resulted in the preparation of introductions to inventories of cadastral office teams and papers delivered at meetings of researchers of the state archives.
- 17 In 1956, Kazimierz Sibilski presented a synthetic analysis of the registration and estimation documentation, taking into account the building cadastre, see: K. Sibilski, *Kataster gruntowy i budynkowy 1861-1939*, Poznań 1956, typescript in the archives of the Main Directorate of the State Archives, ref. no. 37/13.

- 19 Prelegentka przedstawiła podstawy prawne katastru pruskiego, charakterystykę archiwalną oraz problematykę porządkowania i inwentaryzacji zasobu, patrz: K. Górską-Gołąska, *Dokumentacja kartograficzna i ewidencyjno-szacunkowa katastru gruntowego i budynkowego w rejencji poznańskiej*, Poznań ca. 1956, mps w Archiwum Państwowym w Poznaniu.
- 20 G. Roczek, *Akta urzędów katastralnych w zasobie Archiwum Inowrocławskiego*, „Archeion” 1988, t. 84, s. 69-95.
- 21 Przykładem są tu badania Janusza Sikorskiego nad zasobem archiwum w Gorzowie Wielkopolskim, Rafała Górnego w Opolu, Romualda Piotrkiewicza w Olsztynie i Tomasza Rembalskiego na Kaszubach. Por. J. Sikorski, *Akta urzędów katastralnych w Archiwum Państwowym Oddział w Gorzowie Wlkp.*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, t. 5, s. 211-244; R. Górny, *Pruski kataster gruntowy na Górnym Śląsku – jego geneza i funkcjonowanie na przykładzie akt i dokumentacji kartograficznej z zasobu Archiwum Państwowego w Opolu*, „Archeion” 2012, t. 113, s. 169-190; R. Piotrkiewicz, *Charakterystyka dokumentacji pruskiego katastru gruntowego i budynkowego w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2017, z. 4, s. 569-581; T. Rembalski, *Akta podatku gruntowego pruskich urzędów katastralnych jako źródło badań struktury społeczno-majątkowej drobnej szlachty kaszubskiej w Prusach Zachodnich (1861-1872)*, „Studia Historica Gedanensia” 2015, t. 6, s. 82-112.
- 22 M.in. A. Przewięźlikowska, K. Skotnicki, *Wykorzystanie pruskich i niemieckich oraz rosyjskich źródłowych materiałów katastralnych dla potrzeb współczesnych, wybranych prac geodezyjnych i zagadnień prawnych*, „Geodezja” 2001, t. 7, z. 1, s. 73-86.
- 23 A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej do 1945 roku*, t. 1, Warszawa 1981, s. 304.
- 24 Autor wymienia budownictwo chłopskie, pomijając – być może nieświadomie – zabudowę majątków ziemskich. Patrz: Cz. Skopowski (red.), *Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego oraz jego archiwa terenowe: przewodnik po zasobie archiwalnym*, Warszawa–Łódź 1969, s. 280.
- 25 W. Fedorowski, op. cit.
- 26 Autor publikacji błędnie określił początek wytwarzania pruskich ksiąg podatku budynkowego jako rok 1910. Patrz: Ł. Pawlik, *Kataster gruntowy i budynkowy oraz ewidencja gruntów i budynków na terenie powiatu obornickiego w latach 1865-2003*, Oborniki-Poznań 2003, s. 19.
- 27 Patrz: R. Hudzik, R. Hycner, *Ocena przydatności dokumentacji źródłowej byłego katastru pruskiego dla potrzeb ustalenia granic nieruchomości*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis” 2009, t. 11, z. 32, s. 27-49; A. Bieda (red.), *Kierunki rozwoju katastru nieruchomości*, Rzeszów 2015, s. 18.
- 28 1) *Das Gesetz betreffend die anderweite Regelung der Grundsteuer (Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten* dalej GKPS 1861 nr 19, nr 5379) – Ustawa dotycząca późniejszej regulacji podatku gruntowego; 2) *Das Gesetz betreffend die Einführung einer allgemeinen Gebäudesteuer, nebst Taryf zur Veranlagung der Gebäudesteuer* (GKPS 1861 nr 19, nr 5380) – Ustawa dotycząca wprowadzenia ogólnego podatku od budynków wraz z taryfą do oszacowania wymiaru podatku od budynków; 3) *Das Gesetz betreffend die Aufhebung der Grundsteuer-Befreiungen und Bevorzugungen zu gewährende Entschädigung* (GKPS 1861 nr 19, nr 5381) – Ustawa dotycząca uchylenia zwolnienia od podatku gruntowego i uprzywilejowania do udzielania rekompensaty. Patrz: *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, t. 56, 1861, z. 19, s. 253-340.
- 18 K. Sibilski, *Wstęp do inwentarza zbiorowego zespołu akt urzędu katastralnego (Kataster-Amt) w Chodzieży, Czarnkowie (...)* 1861-1939, Poznań 1956, typescript in the State Archives in Poznań, pp. 1-14.
- 19 The speaker presented the legal basis of the Prussian cadastre, archival characteristics and problems of organising and inventorying the resource, see: K. Górską-Gołąska, *Dokumentacja kartograficzna i ewidencyjno-szacunkowa katastru gruntowego i budynkowego w rejencji poznańskiej*, Poznań ca. 1956, typescript in the State Archives in Poznań.
- 20 G. Roczek, *Akta urzędów katastralnych w zasobie Archiwum Inowrocławskiego*, „Archeion” 1988, vol. 84, pp. 69-95.
- 21 This is exemplified by the research of Janusz Sikorski into the archives in Gorzów Wielkopolski, Rafał Górny in Opole, Romualda Piotrkiewicz in Olsztyn and Tomasz Rembalski in Kashubia. Cf. J. Sikorski, *Akta urzędów katastralnych w Archiwum Państwowym Oddział w Gorzowie Wlkp.*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, vol. 5, pp. 211-244; R. Górny, *Pruski kataster gruntowy na Górnym Śląsku – jego geneza i funkcjonowanie na przykładzie akt i dokumentacji kartograficznej z zasobu Archiwum Państwowego w Opolu*, „Archeion” 2012, vol. 113, pp. 169-190; R. Piotrkiewicz, *Charakterystyka dokumentacji pruskiego katastru gruntowego i budynkowego w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2017, vol. 4, pp. 569-581; T. Rembalski, *Akta podatku gruntowego pruskich urzędów katastralnych jako źródło badań struktury społeczno-majątkowej drobnej szlachty kaszubskiej w Prusach Zachodnich (1861-1872)*, „Studia Historica Gedanensia” 2015, vol. 6, pp. 82-112.
- 22 E.g. A. Przewięźlikowska, K. Skotnicki, *Wykorzystanie pruskich i niemieckich oraz rosyjskich źródłowych materiałów katastralnych dla potrzeb współczesnych, wybranych prac geodezyjnych i zagadnień prawnych*, „Geodezja” 2001, vol. 7, issue 1, pp. 73-86.
- 23 A. Mączak (ed.), *Encyklopedia historii gospodarczej do 1945 roku*, vol. 1, Warszawa 1981, p. 304.
- 24 The author mentions the peasant construction, omitting – perhaps unwittingly – the construction of landowners’ estates. See: Cz. Skopowski (ed.), *Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego oraz jego archiwa terenowe: przewodnik po zasobie archiwalnym*, Warszawa–Łódź 1969, p. 280.
- 25 W. Fedorowski, op. cit.
- 26 The author of the publication incorrectly identified the beginning of the production of Prussian building tax books as 1910. See: Ł. Pawlik, *Kataster gruntowy i budynkowy oraz ewidencja gruntów i budynków na terenie powiatu obornickiego w latach 1865-2003*, Oborniki-Poznań 2003, p. 19.
- 27 See: R. Hudzik, R. Hycner, *Ocena przydatności dokumentacji źródłowej byłego katastru pruskiego dla potrzeb ustalenia granic nieruchomości*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis” 2009, vol. 11, issue 32, pp. 27-49; A. Bieda (ed.), *Kierunki rozwoju katastru nieruchomości*, Rzeszów 2015, p. 18.
- 28 1) *Das Gesetz betreffend die anderweite Regelung der Grundsteuer (Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten* hereinafter GKPS 1861 no. 19, no. 5379) – Act relating to the subsequent regulation of the land tax; 2) *Das Gesetz betreffend die Einführung einer allgemeinen Gebäudesteuer, nebst Taryf zur Veranlagung der Gebäudesteuer* (GKPS 1861 no. 19, no. 5380) – Act concerning the introduction of the general tax on buildings with a tariff for the assessment of the tax on buildings; 3) *Das Gesetz betreffend die Aufhebung der Grundsteuer-Befreiungen und Bevorzugungen zu gewährende Entschädigung*

- 29 Anweisung zur Ausführung des Gesetzes, betreffend die Einführung einer allgemeinen Gebäudesteuer vom 21. Mai 1861 in den Provinzen Preussen, Posen, Pommern, Schlesien, Brandenburg (mit Ausnahme der Stadt Berlin) und Sachsen vom 14. October 1862. Patrz: *Preussische statistik: herausgegeben in zwanglosen heften vom Königlichen statistischen bureau in Berlin*, t. 58, Berlin 1871, s. XII–XXIV.
- 30 Por. (III.) Vorläufige Anweisungen für die sechs östlichen Provinzen (mit Ausnahme der Stadt Berlin) vom 17. Januar 1865, Berlin, 1865; (III.) Anweisung vom 31. März 1877 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen in den Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien, Sachsen, Schleswig-Holstein, Hannover und Hessen-Nassau, Berlin, 1877; wydanie z roku 1889 pod tym samym tytułem co uprzednio; *Anweisungen für das formelle Verfahren bei der Gebäudesteuerrevision vom 7. Mai 1892*, Berlin, 1892; (III.) Anweisung vom 21. Februar 1896 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen, Berlin, 1896; *Anweisungen für das Verfahren bei der Gebäudesteuerrevision vom 20. Dezember 1906*, Berlin, 1907. Instrukcje publikowano jako osobne wydawnictwa, ale można je także odnaleźć w obrębie innych opracowań, np. pruskich dzienników urzędowych *Amstblatt der Königlichen Preussischen Regierung* zu...
- 31 M.in.: 1) Circularerlass Nr IV b. 11443. *An die Regierungen in den sechs östlichen Provinzen, betreffend die Anfertigung der Gebäudesteuerrollen vom 21. Dezember 1864*; 2) *Vorläufige Anweisung für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen in den sechs östlichen Provinzen (mit Ausnahme der Stadt Berlin) vom 17. Januar 1865*; 3) *Zusatzbestimmungen vom 16. Juni 1870 zu der vorläufigen Anweisung vom 17. Januar 1865 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen und der vorläufigen Anweisung von demselben Tage für das Verfahren bei Erhebung der Grund- und der Gebäudesteuer in den sechs Provinzen (mit Ausschluss der Stadt Berlin)*. Patrz: *Preussische statistik...*, s. XXXVI–XLVIII.
- 32 *Anweisung zur Ausführung...*, Muster III.
- 33 K. Sibilski, *Kataster gruntowy...*, op. cit., s. 3.
- 34 K. Górka-Golaska, op. cit., s. 4-5.
- 35 R. Górny, op. cit., s. 178.
- 36 Instrukcje techniczne §1 (patrz przypis 30).
- 37 Właściciel musiał przedstawić stosowne zaświadczenia, uwierzytelniony wyciąg lub dokumenty pomiarowe. Być może o zmianach miały także corocznie informować władze lokalne. Na podstawie szczątkowo zachowanych formularzy *Belege zur Gebäudesteuer-Verwaltung* Kazimierz Sibilski stwierdził bowiem, że o zmianach w stanie budynków informowali sołtysi i burmistrzowie. Zob. K. Sibilski, *Wstęp do...*, op. cit., s. 6.
- 38 M.in. *Verhandlungen über die Vermessung und Einschätzung Gut/Gemeinde NN., Gebäudesteuerverwaltung Gut/Gemeinde N.N., Abschrift der Wiederholung zur Mutterrolle Gut/Gemeinde N.N.* Zob. K. Górka-Golaska, op. cit., s. 10.
- 39 *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 20.
- 40 J. Andrzejewski, A. Krygier, W. Sztukiewicz, *Kataster gruntowy w Wielkopolsce – historia i teraźniejszość*, „Przegląd Geodezyjny” 1995, t. 67, z. 11, s. 18.
- 41 W. Fedorowski, op. cit., s. 150.
- 42 Ustawa z dnia 29 kwietnia 1919 roku o organizacji i zakresie działania Ministerstwa Robót Publicznych (Dz.U. 1919 nr 39, poz. 283), art. 1 pkt 6.
- 43 W trakcie badań archiwalnych odnaleziono polskie formularze „Opis nowo powstałych lub przebudowanych budowli”. Grzegorz Roczek wymienia ponadto: „Wykaz zmian własności” (GKPS 1861 no. 19, no. 5381) – Act concerning the repeal of the exemption from the land tax and privilege to provide compensation. See: *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, vol. 56, 1861, issue 19, pp. 253–340.
- 29 Anweisung zur Ausführung des Gesetzes, betreffend die Einführung einer allgemeinen Gebäudesteuer vom 21. Mai 1861 in den Provinzen Preussen, Posen, Pommern, Schlesien, Brandenburg (mit Ausnahme der Stadt Berlin) und Sachsen vom 14. October 1862. See: *Preussische statistik: herausgegeben in zwanglosen heften vom Königlichen statistischen bureau in Berlin*, vol. 58, Berlin 1871, p. XII–XXIV.
- 30 Cf. (III.) Vorläufige Anweisungen für die sechs östlichen Provinzen (mit Ausnahme der Stadt Berlin) vom 17. Januar 1865, Berlin, 1865; (III.) Anweisung vom 31. März 1877 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen in den Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien, Sachsen, Schleswig-Holstein, Hannover und Hessen-Nassau, Berlin, 1877; the 1889 edition with the same title as before; *Anweisungen für das formelle Verfahren bei der Gebäudesteuerrevision vom 7. Mai 1892*, Berlin, 1892; (III.) Anweisung vom 21. Februar 1896 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen, Berlin, 1896; *Anweisungen für das Verfahren bei der Gebäudesteuerrevision vom 20. Dezember 1906*, Berlin, 1907. The instructions were published as separate publications, but they can also be found within other studies, such as the Prussian official journals *Amstblatt der Königlichen Preussischen Regierung* zu...
- 31 E.g.: 1) Circularerlass Nr IV b. 11443. *An die Regierungen in den sechs östlichen Provinzen, betreffend die Anfertigung der Gebäudesteuerrollen vom 21. Dezember 1864*; 2) *Vorläufige Anweisung für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen in den sechs östlichen Provinzen (mit Ausnahme der Stadt Berlin) vom 17. Januar 1865*; 3) *Zusatzbestimmungen vom 16. Juni 1870 zu der vorläufigen Anweisung vom 17. Januar 1865 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen und der vorläufigen Anweisung von demselben Tage für das Verfahren bei Erhebung der Grund- und der Gebäudesteuer in den sechs Provinzen (mit Ausschluss der Stadt Berlin)*. See: *Preussische statistik...*, pp. XXXVI–XLVIII.
- 32 *Anweisung zur Ausführung...*, Muster III.
- 33 K. Sibilski, *Kataster gruntowy...*, op. cit., p. 3.
- 34 K. Górka-Golaska, op. cit., pp. 4-5.
- 35 R. Górny, op. cit., p. 178.
- 36 The technical instructions §1 (see footnote 30).
- 37 The owner had to provide the relevant certificates, certified extract or measurement documents. Perhaps the changes were also to be communicated annually by the local authorities. In other words, based on the partially preserved *Belege zur Gebäudesteuer-Verwaltung* forms, Kazimierz Sibilski observed that the changes in the condition of buildings were reported by village heads and mayors. Cf. K. Sibilski, *Wstęp do...*, op. cit., p. 6.
- 38 E.g. *Verhandlungen über die Vermessung und Einschätzung Gut/Gemeinde NN., Gebäudesteuerverwaltung Gut/Gemeinde N.N., Abschrift der Wiederholung zur Mutterrolle Gut/Gemeinde N.N.* See: K. Górka-Golaska, op. cit., p. 10.
- 39 *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 20.
- 40 J. Andrzejewski, A. Krygier, W. Sztukiewicz, *Kataster gruntowy w Wielkopolsce – historia i teraźniejszość*, „Przegląd Geodezyjny” 1995, vol. 67, issue 11, p. 18.
- 41 W. Fedorowski, op. cit., p. 150.
- 42 The Act of 29 April 1919 on the organisation and scope of action of the Ministry of Public Works (Journal of Laws of 1919 no. 39, item 283), Article 1 Section 6.

- oraz „Zestawienie zmienionych numerów matrykuły i księgi podatku domowego”. Patrz: G. Roczek, op. cit., s. 76.
- 44 Według ustawy dodatek państwowy wynosił 175-krotność normy podatku budynkowego. Patrz: Ustawa z dnia 17 czerwca 1921 roku o poborze na rzecz Skarbu Państwa dodatku do podatków: gruntowego, podymnego, domowo-klasowego i budynkowego [...] (Dz.U. 1921 nr 59, poz. 372), art. 1 pkt f.
 - 45 Ustawa z dnia 15 czerwca 1923 roku w przedmiocie wyrównania podatków gruntowych tudzież niektórych podatków budynkowych (Dz.U. 1923 nr 65, poz. 505), art. 16.
 - 46 W 1924 r. podatek w gminach wiejskich pobierano od budynków o charakterze dochodowym lub zarobkowym. Od roku 1936 nie pobierano podatku od nieruchomości od budynków związanych z gospodarstwem rolnym. Patrz: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 czerwca 1924 r. o wymiarze i poborze państwowego podatku od nieruchomości w gminach miejskich oraz od niektórych budynków w gminach wiejskich na rok 1924 (Dz.U. 1924 nr 51, poz. 523), § 1 i Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 stycznia 1936 r. o podatku od nieruchomości (Dz.U. 1936 nr 3 poz. 14), art. 1.
 - 47 *Kataster gruntowy w świetle cyfr i rzeczywistości*, Lwów 1933, s. 31.
 - 48 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 września 1925 r. w sprawie zmiany kompetencji Ministra Robót Publicznych i Ministra Skarbu odnośnie do spraw katastralnych w województwie poznańskim i pomorskim (Dz.U. 1925 nr 98, poz. 691), § 1 i § 2.
 - 49 G. Roczek, op. cit., s. 80.
 - 50 Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 10 lipca 1933 r. w sprawie zmian w organizacji urzędów skarbowych oraz urzędów katastralnych (Dz.U. 1933 nr 58, poz. 37).
 - 51 Grzegorz Roczek postawił tezę, że zmiany organizacyjne urzędów katastralnych spowodowały, iż zaprzestano prowadzenia ksiąg budynkowych po 1934 r. Przegląd ksiąg podatku budynkowego, znajdujących się w zasobach Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Środzie Wielkopolskiej, przedstawia inną rzeczywistość. Zapisy z lat 1935-1937 występują w największej liczbie spośród wszystkich wpisów dokonanych w latach 30. XX w. Por. G. Roczek, op. cit., s. 81.
 - 52 Dekret z dnia 24 września 1947 r. o katastrze gruntowym i budynkowym (Dz.U. 1947 nr 61, poz. 344).
 - 53 Dekret z dnia 2 lutego 1955 r. o ewidencji gruntów i budynków (Dz.U. 1955 nr 6, poz. 32).
 - 54 G. Roczek, op. cit., s. 70.
 - 55 Zmianę nazewnictwa dokumentacji katastralnej wprowadzono na mocy rozporządzenia pruskiego Ministra Finansów z dnia 1 listopada 1941 r.
 - 56 K. Sibilski, *Wstęp do...*, op. cit., s. 11.
 - 57 Szczątkowo zachowane akta Veranlagungsnachweisung znajdują się w Archiwum Państwowym w Koszalinie (włącznie z Oddziałem w Słupsku) i Archiwum Państwowym we Wrocławiu (włącznie z Oddziałem w Jeleniej Górze).
 - 58 K. Sibilski, *Wstęp do...*, op. cit., s. 12.
 - 59 K. Górską-Gołaska, op. cit., s. 1, 13.
 - 60 W zbiorach APP, wśród I i II serii ksiąg Gebäudesteuerrollen, znajduje się kilkanaście teczek z 1895 r. Analizując ten zbiór archiwaliów, można dowieść, że zostały one zabrane z ośrodków powiatowych w 1940 r. w sposób zupełnie przypadkowy. Po II wojnie światowej księgi z lat 1895-1910 mogły zostać złożone w wojewódzkiej składnicy materiałów geodezyjnych, przy czym ich dalsze losy nie są znane. Być może trafiły one
 - 43 During archival research, Polish forms “Description of newly built or rebuilt buildings” were found. Grzegorz Roczek further mentions: “The list of changes of ownership” and “The list of changed numbers of the register and house tax book”. See: G. Roczek, op. cit., p. 76.
 - 44 According to the Act, the state allowance was 175 times the building tax norm. See: The Act of 17 June 1921 on the collection for the State Treasury of the supplement to the land, hearth, house and class, and building taxes [...] (Journal of Laws of 1921, no. 59, item 372), Article 1 Section f.
 - 45 The Act of 15 June 1923 on the compensation for land taxes and certain taxes on buildings (Journal of Laws of 1923, no. 65, item 505), Article 16
 - 46 In 1924, the tax in rural communes was levied on buildings of a profit or profit-making nature. Since 1936, no property tax has been levied on farm-related buildings. See: The Ordinance of the President of the Republic of Poland of 17 June 1924 on the assessment and collection of the state real estate tax in urban communes and on certain buildings in rural communes for the year 1924 (Journal of Laws of 1924 no. 51, item 523), § 1 and the Decree of the President of the Republic of Poland of 14 January 1936 on the real estate tax (Journal of Laws of 1936, no. 3, item 14), Article 1
 - 47 *Kataster gruntowy w świetle cyfr i rzeczywistości*, Lwów 1933, p. 31.
 - 48 The Ordinance of the Council of Ministers of 9 September 1925 on the changing the competencies of the Minister of Public Works and the Minister of Treasury regarding cadastral matters in the Poznań and Pomorskie Voivodeships (Journal of Laws of 1925, no. 98, item 691), § 1 and § 2.
 - 49 G. Roczek, op. cit., p. 80.
 - 50 The Ordinance of the Minister of the Treasury of 10 July 1933 on the changes in the organisation of treasury offices and cadastral offices (Journal of Laws of 1933, no. 58, item 37).
 - 51 Grzegorz Roczek put forward the thesis that organisational changes in cadastral offices resulted in the discontinuation of building books after 1934. A review of the building tax books, held in the resources of the District Centre for Geodetic and Cartographic Documentation in Środa Wielkopolska, shows a different reality. Entries from 1935-1937 are the most numerous among all entries made in the 1930s. Cf. G. Roczek, op. cit., p. 81.
 - 52 The Decree of 24 September 1947 on the land and building cadastre (Journal of Laws of 1947, no. 61, item 344).
 - 53 The Decree of 2 February 1955 on the land and buildings register (Journal of Laws of 1955, no. 6, item 32).
 - 54 G. Roczek, op. cit., p. 70.
 - 55 A change in the nomenclature of cadastral records was introduced by the decree of the Prussian Minister of Finance dated 1 November 1941.
 - 56 K. Sibilski, *Wstęp do...*, op. cit., p. 11.
 - 57 The slightly remaining Veranlagungsnachweisung files can be found in the State Archive in Koszalin (including the Branch in Słupsk) and the State Archive in Wrocław (including the Branch in Jelenia Góra).
 - 58 K. Sibilski, *Wstęp do...*, op. cit., p. 12.
 - 59 K. Górską-Gołaska, op. cit., pp. 1, 13.
 - 60 In the APP collection, among the 1st and 2nd series of Gebäudesteuerrollen books, there are several files from 1895. By analysing this collection of archives, it can be proved that they were taken from the district centres in 1940 in a random manner. After World War II, the books from 1895-1910

do Centralnej Składowicy Akt w Malborku lub innej instytucji. Poszukiwania przeprowadzono m.in. w Urzędzie Wojewódzkim w Poznaniu, Zarządzie Geodezji i Katastru Miejskiego GEOPOZ, PODGiK w Poznaniu. Zapytanie o zaginioną dokumentację skierowano także do wszystkich starostw powiatowych w Wielkopolsce, niestety nie uzyskując pozytywnych rezultatów.

- 61 Część dokumentów przekazano do APP. Dokumentację dotyczącą gmin, które zmieniły przynależność powiatową po 1999 roku, przekazano do nowych ośrodków powiatowych. Niestety w trakcie przenosin część z tych ksiąg uległa rozproszeniu bądź zaginęła.
- 62 Opłaty pobierane są nie tylko z tytułu wykonywania kopii, ale i wglądu. Wykonanie kopii może okazać się jednak niemożliwe z uwagi na znajdujące się w dokumentach zapisy na temat właściciela, a także numery ksiąg wieczystych. Mimo upływu lat dane te podlegają ustawie o ochronie danych osobowych, patrz: Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. Prawo geodezyjne i kartograficzne (Dz.U. 1989 nr 30, poz. 163), art. 40a sekcja 1 i Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (Dz.U. 1997 nr 133, poz. 883).
- 63 Dużą wartość praktyczną posiadają pruskie dzienniki urzędowe miasta Poznania. Poza oryginalnym tekstem aktów prawnych zawierają często polskie tłumaczenie dostosowane do specyfiki społeczno-gospodarczej Wielkopolski. Patrz: *Amstblatt der Königlichen Regierung zu Posen*, t. 47, 1862, z. 48, Suplement, s. 1-108.
- 64 Dotyczy to m.in. ksiąg wieczystych i ksiąg adresowych majątków ziemskich.
- 65 Najczęściej stosowano oznaczenia typu: a, b etc., następnie A, B etc. lub aa, bb etc. bądź AA, BB etc.
- 66 W znaczeniu siedziby stanowiącej ośrodek majątku ziemskiego, który wraz z innym, większym majątkiem stanowił wspólną własność dwóch rodzin. Wyjątkowo zapis ten mógł oznaczać stary dwór lub pałac istniejący równolegle z nowo powstałą siedzibą.
- 67 Zapis ten pojawiał się najczęściej, gdy: 1) równolegle z nową siedzibą istniał jeszcze stary dom (Altes Wohnhaus), który wkrótce potem ulegał rozbiorce; 2) wraz z przeprowadzką właścicieli do nowej siedziby zmieniano przeznaczenie (Umwandlung) starego domu na oficynę lub dom urzędniczy; 3) w pobliżu istniał inny budynek mieszkalny służący właścicielom majątku.
- 68 W pierwszej serii ksiąg wielkość podwórza oceniano często jako obszerne (geräumigen Hofräume).
- 69 W pierwszej serii ksiąg Gebäudesteuerrollen podawano również powierzchnię ogrodu.
- 70 Przykładem jest siedziba w Chłapowie, która mimo bryły wyraźnie nawiązującej do formy pałacu została określona mianem dworu.
- 71 Przykładem są tu skromne budynki w Sabaszczewie i Kijewie, określone przez polskiego urzędnika jako pałace.
- 72 Instrukcje techniczne § 1 (patrz przypis 30).
- 73 (III.) *Vorläufige...*, § 53 i § 52 kolejnych wydań instrukcji technicznych.
- 74 *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 19 pkt. 1 i 2 oraz instrukcja techniczna z 1877 roku § 18.
- 75 APP, 53/443/o Urząd Katastralny w Środzie [1861-1936], sygn. 53/443/o/-/239, k. 2.
- 76 PODGiK w Środzie Wielkopolskiej, Gebäudebuch Gutsbezirk Winna Góra, k. 2.
- 77 PODGiK w Środzie Wielkopolskiej, Gebäudebuch Gutsbezirk Zberki, k. 2.

may have been deposited in the voivodeship geodetic material repository, but their further fate is unknown. Perhaps they ended up in the Central File Depot in Malbork or another institution. The search was carried out, among others, in the Voivodeship Office in Poznań, Geodesy and City Cadastre Management Office GEOPOZ, PODGiK in Poznań. Enquiries about the missing documentation were also sent to all district offices in Greater Poland, unfortunately without any positive results.

- 61 Some documents were transferred to APP. Documentation on communes that changed their district affiliation after 1999 was transferred to the new district centres. Unfortunately, during the relocation some of these books were dispersed or lost.
- 62 Fees are charged not only for making copies but also for viewing the documents. However, it may not be possible to make a copy because of the entries in the documents concerning the owner, as well as the land and mortgage register numbers. Despite the passage of years, these data are subject to the Act on Personal Data Protection, see: The Act of 17 May 1989 Geodetic and Cartographic Law (Journal of Laws of 1989, no. 30, item 163), Article 40a Section 1 and the Act of 29 August 1997 on Personal Data Protection (Journal of Laws of 1997, no. 133, item 883).
- 63 The Prussian official journals of the city of Poznań are of great practical value. Apart from the original text of legal acts, they often contain Polish translations adapted to the socio-economic specificity of Greater Poland. See: *Amstblatt der Königlichen Regierung zu Posen*, vol. 47, 1862, issue 48, supplement, pp. 1-108.
- 64 This includes land and mortgage registers and address books of landowners' estates.
- 65 The most common designations were a, b, etc., followed by A, B, etc. or aa, bb, etc. or AA, BB, etc.
- 66 In the sense of a residence constituting the centre of the landowners' estate which, together with other, larger property, was owned jointly by two families. It could also mean an old manor house or palace existing alongside a newly built residence.
- 67 This notation usually appeared when: 1) there was still an old house (Altes Wohnhaus) parallel to the new residence, which was demolished shortly afterwards; 2) when the owners moved to the new residence, and the use (Umwandlung) of the old house was changed to an outbuilding or clerk's house; 3) there was another residential building nearby to serve the owners of the estate.
- 68 In the first series of books, the size of the courtyard was often assessed as extensive (geräumigen Hofräume).
- 69 In the first series of Gebäudesteuerrollen books the garden area was also provided.
- 70 The residence in Chłapowo is an example, which was described as a manor house despite its shape clearly referring to the form of a palace.
- 71 Examples include the modest buildings in Sabaszczewo and Kijewo, described by a Polish official as palaces.
- 72 The technical instructions §1 (see footnote 30).
- 73 (III.) *Vorläufige...*, § 53 and § 52 of the subsequent editions of the technical instructions.
- 74 *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 19 Section 1 and 2 and the technical instructions from 1877 § 18.
- 75 APP, 53/443/o Cadastral Office in Środa [1861-1936], ref. no. 53/443/o/-/239, k. 2.
- 76 PODGiK in Środa Wielkopolska, Gebäudebuch Gutsbezirk Winna Góra, k. 2.

- 78 Dla dworu w Zberkach zachowały się dokumenty pod tytułem „Wykazy zmian w stanie budynków obszar dworski Zberki”. Patrz: APP Oddział w Gnieźnie, 53/446/o Urząd Katastralny we Wrześni [1862-1939] 1939-1950, sygn. 53/446/o/-/346 – formularz „Opis nowo powstałych lub przebudowanych budowli”, k. 2.
- 79 Zapis o przebudowie dworu w Połazejewie pojawia się w księdze budynkowej w 1928 r. Nowy pałac powstał zaś rok wcześniej. Por. PODGiK w Środzie Wielkopolskiej, Gebäudebuch Gutsbezirk Połazejewo, k. 2; S. Obrzuda (red.), *Księga pamiątkowa polskiej administracji skarbowej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, cz. 3, Poznań 1929, s. 102.
- 80 Zob. *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 19 pkt 3 i instrukcje techniczne § 9.
- 81 Począwszy od 1895 r. wartość użytkową zapisywano w księgach osobno dla części mieszkalnej i gospodarczej.
- 82 *Anweisung zur Ausführung...*, § 34.
- 83 Ibidem.
- 84 Ibidem, § 41.
- 85 *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, tabela.
- 86 *Anweisung zur Ausführung...*, § 44.
- 87 W 1873 roku, po zjednoczeniu Niemiec, jednostką monetarną stała się marka niemiecka. Wyparła ona talara, najczęściej do tej pory stosowaną walutę państw niemieckich.
- 88 PODGiK w Środzie Wielkopolskiej, Gebäudebuch Gutsbezirk Dzierżnica, k. 2.
- 89 Brak zgłoszenia był obarczony grzywną. Patrz: *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 17.
- 90 Metodykę aktualizowania ksiąg zawarto w części C. *Berichtigung der Gebäudesteuerrolle* instrukcji technicznych (III).
- 91 Portal NID, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2019/WLK-rej.pdf [dostęp: 10.06.2020].
- 92 W procesie weryfikacji pomija się szereg publikacji, głównie monograficznych, dotyczących pojedynczych obiektów. W wielu przypadkach ich główną podstawą źródłową pozostają bowiem karty ewidencyjne zabytków.
- 93 M. Libicki, P. Libicki, *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Poznań 2008.
- 94 Status głównego budynku mieszkalnego mógł ulegać na przestrzeni lat licznym zmianom. W badaniach ujęto obiekty, które mimo funkcji pomocniczej, np. w formie domu urzędniczego, swoim wizerunkiem wykazywały ściśle konotacje do architektury dworskiej, a w ich otoczeniu występowało nie tylko podwórze gospodarcze, ale często także ogród lub park.
- 95 Dla zapisów typu „około 1910 roku” przyjęto dopuszczalny błąd na poziomie 5 lat.
- 96 Dla zapisów operujących ćwierćwieczem (np. k. XIX w., 1 ćw. XX w.) oraz zapisów typu: lata 20. XX wieku.
- 97 W przypadku publikacji *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce* zauważyć można stosunkowo wyższą wiarygodność w określaniu czasu powstania kolejnych obiektów. Wynika to jednak z bardzo wybiórczego datowania opisywanych w publikacji budynków.
- 98 Obiekty gruntownie przebudowane po II wojnie światowej.
- 77 PODGiK in Środa Wielkopolska, Gebäudebuch Gutsbezirk Zberki, k. 2.
- 78 In the case of the manor house in Zberki, there are documents preserved under the title “Inventory of changes in the condition of buildings Zberki manor area”. See: APP Gniezno Branch, 53/446/o Cadastral Office in Września [1862-1939] 1939-1950, ref.no. 53/446/o/-/346 – form “Description of newly created or rebuilt buildings”, k. 2.
- 79 An entry on the reconstruction of the manor house in Połazejewo appears in the building book in 1928. The new palace was built a year earlier. Cf. PODGiK in Środa Wielkopolska, Gebäudebuch Gutsbezirk Połazejewo, k. 2; S. Obrzuda (ed.), *Księga pamiątkowa polskiej administracji skarbowej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, part 3, Poznań 1929, p. 102.
- 80 See: *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 19 Section 3 and technical instructions § 9.
- 81 From 1895 onwards, the use value was recorded in the books separately for the residential and utility parts.
- 82 *Anweisung zur Ausführung...*, § 34.
- 83 Ibidem.
- 84 Ibidem, § 41.
- 85 *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, table.
- 86 *Anweisung zur Ausführung...*, § 44.
- 87 In 1873, after the reunification of Germany, the German mark became the monetary unit. It replaced the thaler, which had been the most widely used currency in the German states until then.
- 88 PODGiK in Środa Wielkopolska, Gebäudebuch Gutsbezirk Dzierżnica, k. 2.
- 89 Failure to report was subject to a fine. See: *Das Gesetz betreffend die Einführung...*, § 17.
- 90 The methodics for updating the books is set out in part C. *Berichtigung der Gebäudesteuerrolle* of the technical instructions (III).
- 91 NID website, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2019/WLK-rej.pdf [access: 10.06.2020].
- 92 The verification process omits a number of publications, mostly monographic, on single sites. In many cases, their main source base remains the monument record sheet.
- 93 M. Libicki, P. Libicki, *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Poznań 2008.
- 94 The status of the main residential building may have changed a number of times over the years. The research included buildings which, despite their ancillary function, e.g. in the form of a clerk’s house, showed in their appearance close connotations to manor house architecture, and in their surroundings there was not only a farm yard, but often also a garden or park.
- 95 For records of the type “circa 1910”, an acceptable error of 5 years was assumed.
- 96 For records dealing with the quarter-century (e.g. the end of the 19th century, the 1st quarter of the 20th century) and records such as: the 1920s.
- 97 In the case of the publication *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce* one can notice a relatively higher reliability in determining the time of creation of subsequent buildings. However, this result is due to the selective dating of the buildings described in the publication.
- 98 Buildings thoroughly rebuilt after World War II.

Bibliografia / Bibliography

Źródła archiwalne / Archival sources

Archiwum Państwowe w Poznaniu, 53/443/o Urząd Katastralny w Środzie [1861-1936], sygn. 53/443/o/-/203-642.

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Gnieźnie, 53/446/o Urząd Katastralny we Wrześni [1862-1939] 1939-1950, sygn. 53/446/o/-/346.

Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Środzie Wielkopolskiej, zbiór dokumentacji Gebäudebuch [1910-1942].

Dokumenty i akty prawne / Documents and legal acts

Amstblatt der Königlichen Regierung zu Posen, t. 48, 1816-1910, Decker, Poznan 1862.

Anweisungen für das formelle Verfahren bei der Gebäudesteuerrevision vom 7. Mai 1892, Reichsdruckerei, Berlin 1892.

Anweisung zur Ausführung des Gesetzes, betreffend die Einführung einer allgemeinen Gebäudesteuer vom 21. Mai 1861 in den Provinzen Preussen, Posen, Pommern, Schlesien, Brandenburg (mit Ausnahme der Stadt Berlin) und Sachsen vom 14. Oktober 1862.

Anweisungen für das Verfahren bei der Gebäudesteuerrevision vom 20. Dezember 1906, Reichsdruckerei, Berlin 1907.

(III.) Anweisung vom 21. Februar 1896 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen, Decker, Berlin 1896.

(III.) Anweisung vom 31. März 1877 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen in den Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien, Sachsen, Schleswig-Holstein, Hannover und Hessen-Nassau, Decker, Berlin 1889.

(III.) Anweisung vom 31. März 1877 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuerrollen in den Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien, Sachsen, Schleswig-Holstein, Hannover und Hessen-Nassau, Decker, Berlin 1896.

(III.) Vorläufige Anweisungen für die sechs östlichen Provinzen (mit Ausnahme der Stadt Berlin) vom 17. Januar 1865, Decker, Berlin 1865.

Circularerlass Nr IV b. 11443. An die Regierungen in den sechs östlichen Provinzen, betreffend die Anfertigung der Gebäudesteuerrollen vom 21. Dezember 1864.

Das Gesetz betreffend die anderweite Regelung der Grundsteuer (Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten, 1861 nr 19, nr 5379.

Das Gesetz betreffend die Aufhebung der Grundsteuer- Befreiungen und Bevorzugungen zu gewährende Entschädigung (Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten, 1861 nr 19, nr 5381.

Das Gesetz betreffend die Einführung einer allgemeinen Gebäudesteuer, nebst Tarif zur Veranlagung der Gebäudesteuer (Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten, 1861 nr 9, nr 5380.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 stycznia 1936 roku o podatku od nieruchomości (Dz.U. 1936 nr 3, poz. 14).

Dekret z dnia 24 września 1947 r. o katastrze gruntowym i budynkowym (Dz.U. 1947 nr 61, poz. 344).

Dekret z dnia 2 lutego 1955 r. o ewidencji gruntów i budynków (Dz.U. 1955 nr 6, poz. 32).

Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten, t. 19, 1806-1906, Decker, Berlin 1861.

Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 10 lipca 1933 r. w sprawie zmian w organizacji urzędów skarbowych oraz urzędów katastralnych (Dz.U. 1933 nr 58, poz. 437).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 czerwca 1924 roku o wymiarze i poborze państwowego podatku od nieruchomości w gminach miejskich oraz od niektórych budynków w gminach wiejskich na rok 1924 (Dz.U. 1924 nr 51, poz. 523).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 września 1925 r. w sprawie zmiany kompetencji Ministra Robót Publicznych i Ministra Skarbu odnośnie do spraw katastralnych w województwie poznańskim i pomorskim (Dz.U. 1925 nr 98, poz. 691).

Ustawa z dnia 29 kwietnia 1919 roku o organizacji i zakresie działania Ministerstwa Robót Publicznych (Dz.U. 1919 nr 39, poz. 283).

Ustawa z dnia 17 czerwca 1921 roku o poborze na rzecz Skarbu Państwa dodatku do podatków: gruntowego, podymnego, domowo-klasowego i budynkowego [...] (Dz.U. 1921 nr 59, poz. 372).

Ustawa z dnia 15 czerwca 1923 roku w przedmiocie wyrównania podatków gruntowych tudzież niektórych podatków budynkowych (Dz.U. 1923 nr 65, poz. 505).

Vorläufige Anweisung für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuer-Rollen in den sechs östlichen Provinzen (mit Ausnahme der Stadt Berlin) vom 17. Januar 1865.

Zusatzbestimmungen vom 16. Juni 1870 zu der vorläufigen Anweisung vom 17. Januar 1865 für das Verfahren bei der Fortschreibung der Gebäudesteuer-Rollen und der vorläufigen Anweisung von demselben Tage für das Verfahren bei Erhebung der Grund- und der Gebäudesteuer in den sechs Provinzen (mit Ausschluss der Stadt Berlin).

Literatura i opracowania źródłowe / Literature and sources

- Andrzejewski J., Krygier A., Sztukiewicz W., *Kataster gruntowy w Wielkopolsce – historia i teraźniejszość*, „Przegląd Geodezyjny” 1995, t. 67, z. 11, s. 17-20.
- Bieda A. (red.), *Kierunki rozwoju katastru nieruchomości*, Rzeszów 2015.
- Brands Ch., Gradtke-Hanzsch M., Olschewski M., *140 Jahre Grundsteuerreform – Am 21. Mai 1861 wurde das Gesetz betreffend die anderweite Regelung der Grundsteuer verkündet*, „Vermessung Brandenburg” 2001, t. 6, z. 2, s. 50-55.
- Fedorowski W., *Ewidencja gruntów*, Warszawa 1974.
- Fricke H.R. (red.), *Dederstädter HäuserBuch: herausgegeben von der Stadt Duderstadt*, Duderstadt 2007.
- Górny R., *Pruski kataster gruntowy na Górnym Śląsku – jego geneza i funkcjonowanie na przykładzie akt i dokumentacji kartograficznej z zasobu Archiwum Państwowego w Opolu*, „Archeion” 2012, t. 113, s. 169-190.
- Górska-Gołaska K., *Dokumentacja kartograficzna i ewidencyjno-szacunkowa katastru gruntowego i budynkowego w rejencji poznańskiej*, Poznań ca. 1965, mps w Archiwum Państwowym w Poznaniu.
- Hudzik R., Hycner R., *Ocena przydatności dokumentacji źródłowej byłego katastru pruskiego dla potrzeb ustalenia granic nieruchomości*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis” 2009, t. 11, z. 32, s. 27-49.
- Karsunke R., *275 Jahre Preußisches Liegenschaftskataster*, „Vermessung Brandenburg” 2000, t. 5, z. 1, s. 38-43.
- Kataster gruntowy w świetle cyfr i rzeczywistości*, Lwów 1933.
- Leśniakowska M., „Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mit, symbol, Warszawa 1992.
- Libicki M., Libicki P., *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Poznań 2008.
- Mączak A. (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej do 1945 roku*, t. 1, Warszawa 1981.
- Mikulski D., *Analiza i ocena zmienności krajobrazu ziemi średzkiej w kontekście ochrony aktywnej śladów kultury folwarcznej*, Poznań-Kraków 2021, mps pracy doktorskiej w Bibliotece Politechniki Krakowskiej.
- Mikulski D., „Nowa” siedziba ziemiańska – gruntowna przebudowa czy budowa? *Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, z. 59, s. 49-60.
- Mikulski D., *Przekształcenia architektury siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce w 1 połowie XX wieku, na przykładzie dworów i pałaców ziemi średzkiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2018, z. 1-2, s. 45-82.
- Obrzuda S. (red.), *Księga pamiątkowa polskiej administracji skarbowej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, cz. 3, Poznań 1929.
- Pawlik Ł., *Kataster gruntowy i budynkowy oraz ewidencja gruntów i budynków na terenie powiatu obornickiego w latach 1865–2003*, Oborniki-Poznań 2003.
- Piotrkiewicz R., *Charakterystyka dokumentacji pruskiego katastru gruntowego i budynkowego w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2017, z. 4, s. 569-581.
- Preussische statistik: herausgegeben in zwanglosen heften vom Königlichen statistischen bureau in Berlin*, t. 58, Berlin 1871.
- Przewięźlikowska A., Skotnicki K., *Wykorzystanie pruskich i niemieckich oraz rosyjskich źródłowych materiałów katastralnych dla potrzeb współczesnych, wybranych prac geodezyjnych i zagadnień prawnych*, „Geodezja” 2001, t. 7, z. 1, s. 73-86.
- Rembalski T., *Akta podatku gruntowego pruskich urzędów katastralnych jako źródło badań struktury społeczno-majątkowej drobnej szlachty kaszubskiej w Prusach Zachodnich (1861–1872)*, „Studia Historica Gedanensia” 2015, t. 6, s. 82-112.
- Roczek G., *Akta urzędów katastralnych w zasobie Archiwum Inowrocławskiego*, „Archeion” 1988, t. 84, s. 69-95.
- Sibiński K., *Kataster gruntowy i budynkowy 1861–1939*, Poznań 1956, mps w archiwum Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, sygn. 37/13.
- Sibiński K., *Wstęp do inwentarza zbiorowego zespołu akt urzędu katastralnego (Kataster-Amt) w Chodzieży, Czarnkowie (...) 1861–1939*, Poznań 1956, mps w Archiwum Państwowym w Poznaniu.
- Sikorski J., *Akta urzędów katastralnych w Archiwum Państwowym Oddział w Gorzowie Wlkp.*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, t. 5, s. 211-244.
- Skopowski Cz. (red.), *Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego oraz jego archiwa terenowe: przewodnik po zasobie archiwalnym*, Warszawa–Łódź 1969.
- Szafran F., *Działalność władz ziemskich a hipoteka i kataster*, Warszawa 1930.
- Wittstock B., *Rechts- und Verwaltungsvorschriften des preußischen Grundsteuerkatasters 1820 – 1945 (...)*, Berlin 2001.

Źródła internetowe / Internet sources

- Landesgeschichtliches Informations-system Hessen, <http://www.lagis-hessen.de/de/dgb> [dostęp: 10.06.2020].
- Portal NID, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2019/WLK-rej.pdf [dostęp: 10.06.2020].